

hkn
2092

1999

ՄԻԱԲԱՆ (ԳԱԼՈՒՍՏ ՍԵՐ-ՄԿՐՑՁԵԱՆ) .

ՀԱՅԿԱԿԱՆ Ք

222

(Արտատպած «Արարատ» ամսագրի 1894 թ.)

ՎԱՂԱՐՇԱՊԱՏ

Ի Տպարանի Սրբոյ Կաթուղիէ Էջմիածնի

1894

ՀԲԵՄԱՆԵՐ

ՏԵՆՈՒՆ ՏԵՆՈՒՆ ՄԿՐՏՁԻ Ա.

ՎԵՀԱՓԱՌ ԵՒ ՍՐԲԱԶՆԱԳՈՅՆ ԿԱԹՈՒՂՈՍՈՒ

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ.

42092.60

Հ. Գ. Գ. Գ.

ՀԱՅԿԱԿԱՆԳ *

Ա

Մ.

Խորենացու լաւ չհասկացուած բառերից մէկն է „այրեցող“ մի անգամ միայն գործածուած բառը. „Ժողովրդականը վէսք, ստահակը, մեծախօսը, անվաստակը, „այրեցող“, փնասակարք, փախչողք ի ժառանգութենէ“; (Խոր. Գ. ողբ); Վերջին թարգմանիչներէ չ. Խորէն Ստեփանէն այդ

* Այս գրուածքը պէտք է նկատել իբրեւ շարունակութիւն իմ Խորենացու Պատմութեան Ուսումնասիրութեանց, որը ընդհատուեց ծանր հիւանդութեան և երկարատե բացակայութեան պատճառով. Վերնագիրը փոխուած է, որովհետեւ այս հետազոտութիւնները վերաբերում են ոչ միայն Խորենացուն, այլ մեր հին մատենագրութեանը ընդհանրապէս.

Մ ի ա բ ա ն.

բառը թարգմանում է „իւր ինքնուր“: Իմի-
նը իւր նորագոյն ուսումնականութեան մէջ՝
насмѣшливыи = ծաղրող, ծաղր և ծանակ սի-
րող: Մինչդեռ այրեցող նշանակում է կրակ ձը-
գող, գիտութեամբ հրդեհող: Հրձգութիւնը,
այն է՝ թշնամաբար մէկի տունը, դէղը, մա-
րազը և այլն հրդեհելը ամենատարածուած
քրեական յանցանքներից մէկն է այժմս էլ հայ
գիւղացիների մէջ: Երևի այդպէս է եղել և
հնումը: „Այրեցող“ բառի այդ իրաւաբանա-
կան նշանակութեանը վկայում է Մխիթար
Գօշը. „ԽԸ. Յաղագս դատաստանաց այրեց-
ղաց“: — Եթէ իսկապէս հոս Գօշը ասէր...
Ապա եթէ ասէր իսկապէս իսկապէս կամ յայս-
պիսեաց իցէ, կրկին լիցի տուգանքն: Նոյն
լիցի ցանկի և նմանեաց նորին. այսպէս հան-
դերձից և նոցին նմանեաց“: (Դատաստանագիրք,
հր. Վ. Բաստ. Վղրշատ. 1880 եր. 359: Տես
նաև եր. 353, Յաղագս դատաստանաց հրդե-
հից. այլ և՛ Ներսէս Բ կաթողիկոսի կանոննե-
րը, կանոն ԺԷ. — վասն որ դոյնն այրէ քնիւն

... կանոն ԻԹ — վասն որ հացի դէպ այրէ և այլն,
Դատաստանագիրք, յառաջաբան. եր. 74:

Մի ուրիշ աւելի կարեւոր վկայութիւն,
որը անշուշտ աչքի առաջ է ունեցել Խորե-
նացու Ողբի հեղինակը. — „Վասնայրացն և այ-
րեցողացն, որ զտունս այրեն և կամ զայլ ինչ
նիւթ՝ Է ամ ապաշխարեցեն“: (Եպիփանու
կիպրոսի սբ. հայրապետի կանոնք. Ձեռ. Մա-
տեն. Էջ. № 1737): Հմտ. Խորենացու ա-
սացուածը. „այրեց-ղ+ փառաւոր“:

Ահներև է որ Խորենացու աղբի-բնիկ թուին
պէտք է աւելացնել և այս կանոնները: (Տես
և Զ. րբանալ. Հայկական թարգմանութիւնք,
եր. 499. կանոն ԳԵԱՆԻ Եպիփանոս):

Խորենացու վերին առաջ բերուած հա-
տուածի մէջ իմ կարծիքով մինչև օրս ու-
ղիղ չէ հասկացուել և հետեւեալ ասացուա-
ծը. „Գեղարար և Գեղարար“: Եւ մինի նորա-
գոյն թարգմանութիւնը (աւելորդ ենք համա-

րում բոլոր Թարգմանութիւններն յիշելը խոյս
տալով երկարութիւնից: Էմինի այս նոր Թարգ-
մանութիւնն է համարուում ամենից կատա-
րեալը. տես նոյն գրքում պ. Գրիգոր Խալա-
թեանցի յառաջաբանը) այդ կտորը հասկա-
նում է ինչպէս և իւր առաջին Թարգմա-
նութեան մէջ՝ „чуждающійся духовнаго зва-
нія“: Այսպէս են հասկանում և ամենքը,
շփոթելով Ժառանգութիւն և Ժառանգաւորու-
թիւն բառերը: Ոչ մի միտք չունի հին հայ
աւանդական մասին ասել թէ նա փախչում էր ժա-
ռանգաւորութիւնից, այսինքն է՝ եկեղեցական
կոչումից, քանի որ այս կոչումը տալիս էր մե-
ծամեծ արտօնութիւններ, դիւրակեցութիւն
և ազատութիւն: (Տես Ազաթ. ձԺԹ. ազա-
րակներում չորս չորս հոդ, իսկ աւաններում
եօթն եօթն երգի (տուն, ծուխ) հող ժա-
ռանգաւորների համար յատկացրած: Տես
Մխիթ. Գօշ. Մասն Ա. յղգս դատաստանաց
եկեղեցւոյ ժառանգաւորաց, յաղազս դատ-
տանց քհնյից, յաղազս դատ. վանաց. Բաս-

տամեանի 416, 418, 419, 420 ծանօթ. Լէն.
Լէն.): Այսօր էլ չնայած մեր գիւղական քա-
հանաների աննախանձելի վիճակին՝ գիւղացին
է փախչում ժառանգաւորութիւնից, այլ
ընդ հակառակը, շատ անգամ նոյն իսկ ա-
հագին պարտքերի մէջ է խրուում այդ վիճա-
կին արժանանալու համար: Վանական ժա-
ռանգաւորութիւնն էլ հին ժամանակում կա-
պուած էր նիւթական նուիրաբերութիւնների
հետ. այդ բանին վկայում են մեզ հասած
բազմաթիւ արձանագրութիւնները վանքերի
պատերի վրայ. „Ետու զայգիս և Դաւանեցայ,
ետու զՋրաղացս.“ Լէն. Լէն.: Խեղճ և ընկ-
ճուած հայ գիւղացին, որ կրում էր բոլոր
տուրքերի, հարկերի ծանրութիւնը (տես
Մխիթ. Գօշ. և անթիւ արձանագրութիւնք
հարկերի մասին „Այրարատ“, „Սիսական“,
„Շիրակ“ Լէն.) ոչ թէ Ժառանգաւորութիւնից
(եկեղեցական կոչումից) էր խուսափում, որ
իւր համար մի փրկութիւն էր, այլ ի-
նչպէս ինչպէս էր շատ անգամ իւր Ժա-

«...-նի-նից, այն է՝ իւր հող ու ջրից:
 Թ...-նի-նից իսկույզ զիւղացիներ յայտ-
 նի են հողատիրութեան պատմութեան մէջ՝
 բոլոր երկրներում մասնաւոր միջին դարե-
 րում: Արք իշխանի, ազատի, նախարարի հող
 ու ջրից օգտուելը ծանր հարկերի և պար-
 տաւորութեան պատճառով այլ ևս «...»
 էր դառնում, այն ժամանակ ռամիկներն սկը-
 սում էին փախչել իրենց ժառանգութիւնից,
 դիմելով աւելի մարդասէր և մեղմ բարքերի
 տէր իշխանների, վանքերի, կամ իբրև անկախ
 և զրեթէ ազատ մարդ վարձւում էին ուրիշ-
 ների մօտ: Մեր դրացի վրաստանում յայտ-
 նի է մի այլպիսի դասակարգ՝ առաջ եկած
 փախստական գիւղացիներից ինչպէս անունով:
 Ձեռագրերի մէջ հանդիպել եմ ինչպէս կամ ինչպե-
 նապ կոչմանը և մեր մէջ, առանց որոշ ցուցում-
 ների: Թէպէտ և ծրար-նի-նի (servage, срѣ-
 постное право) վերջնականապէս չհաստատուեց
 Հայաստանում, բայց վրաց տիրապետութեան
 ժամանակ մասնաւոր փորձեր եղան: (Տես ճոր-

տի յիշատակութիւն արձանագրութեանց մէջ.
 „Այրարատ“ եր. 171 ծնթ. 1. „Աւետիս,
 մականուն Կոնկիկ“ շինական (=ճորտ) ընծա-
 յուած Յովհաննավանքին: Այլպիսի „շինա-
 կանի“ յիշատակութիւն տես և եր. 263 Վա-
 սակի արձանագրութեան մէջ: Մի երրորդը՝
 „Խաչատուր ճորտ“ եր. 172: Բայց այս բոլո-
 րը պէտք է համարել մասնաւոր երևոյթի, և
 վերագրել վրաստանում տիրող կարգերի ազ-
 դեցութեանը: Այս մասին թանկագին տե-
 ղեկութիւններ ունի և Մխիթ. Գօշը: Նրա կա-
 նոնները թէև շատ տեղ ընդօրինակութիւն
 են սուրբ զրքի, ռակայն անկասկած է որ իւր
 ժամանակում ինչպէս նշանակութիւն ունեին:
 Կամ աւելի ճիշտն ասած՝ իրականը, կեանքի
 մէջ իսկապէս գոյութիւն ունեցողը՝ անհա-
 մեմատ աւելի խիստ, ռամիկ համար ծանր և
 դժուարատար էր, քան Գօշի տուած վճիռնե-
 րն ու ցուցումները: Գօշը իւր ժամանակի
 ամենամեծ յաւաստիք և յառաջագիմական մար-
 դն է եղել և իւր վճիռները բոլորը յօգուտ

ուսմին, ժողովրդեան են, (անշուշտ իւր ժամանակի տիրող հայեացքների հետ համեմատած):

Խորենացու այս առաջ բերուած ասացուածի ճիշտ հասկացողութեան համար մասնաւորապէս կարևոր է Գօշի հետևեալ յօդուածը, որից երևում են թէ Գօշի անձնական հայեցակէտը և թէ նոյն ժամանակ տիրող հայեացքները այս առաջնակարգ խնդրի վերաբերութեամբ: — „Ազատ յԱրարալէն եղև մարդկայինս բնութիւն, այլ ծառայել տէրանց յաղազս պիտոյից եղև հողոյ և ջրոյ: Եւ զայս պատշաճ կարծեմ դատաստան, զի Ռդէայ զպէրանին (=տէրունի հողն ու ջուրը) ապաք է (շինականը) ուր և կամեացի հայ: (Այս Գօշի կարծիքն է): Ապա (եթէ) այժ ոչ ներէ ոչ ի պէրանցն և բանադապէ զֆրացեայն անբէն դառնալ՝ զկնի մահուան հօրն ազատ են որդիքն քնէալ այլուր և ոչ անդ“: (Յազրոս դատաստանաց շինականաց“ եր. 320, տես և եր. 317 „...յորժամ աւերս շինեա-

նուններ է հասկանում Վօր Մեծ, դաշտ Մեծ, գետ Մեծ, գրելով զլիստառով և այս բանի բացատրութիւնը գտնում ենք հրմուտն Արիշանի Վարարառում (եր. 4, 5, 106—107), ուր ասուած է ի միջի այլոց. «Արդ Ծովակն Հիւսիսոյ յայտ է կոչեցեալն և Պաղակացիս և այժմ Զըլորը — Կեօլի — յորմէ ելանէ արդարև համանուն գետակ և իջանէ ի գետն Ղարսայ, և ըստ այսմ լինի Մօր Մեծ, և ջուրն Զըլորայ Մեծ գետ, իսկ Մեծ դաշտ պատշաճի անհսկառակ Զարիշատայ վիճակին, զի ջուրն այն Զըլորայ կտրէ զնա ընդ բովանդակ լայնութիւնն ի հիւսիսոյ ընդ հարաւ: Սակայն թուի ինձ Մեծ կամ Մեծագոյն անուն՝ պատշաճագոյն վերին կիսոյ մասին այժմեանս Արփայ չայի, այսինքն պիտառնուրդըս կարուց գետոյն ընդ նա. քանզի ճիշտագոյն օրինակ թէ (?) աշխարհագրութեան նորին խորենացւոյ, յիշելով զգաւառսն «Վանանդ և Շիրակ, (յորէ ի նոյն), յայց եկեալ գետն Ախուրեան, հանգերձ Մեծագետին, անցա-

« Ենելով յեկեղ կուսէ Մաւրիկոպօլսի, այսինքն
 « Շիրակաշատի և Մրենոյ և Երուանդաշատ
 քաղաքի իջանէ յերասխ»: Արդ քանզի սու-
 տանոր որոշակի ցուցանի Ախուրեհի գալ ի
 Վանանդայ և ի Շիրակայ՝ հանդէս Մեծագէտացն՝
 պատշաճագոյն թուի այս անուն՝ Արփայի,
 քան Չըլօրըայն» և ըն... (Այրարատ եր. 4, 5,
 տղև 106—107): Այսպիսով՝ Հ. Ալիշանը Խո-
 րենացու վերևում առաջ բերուած հատուա-
 ծին տալիս է բոլորովին նոր բացատրութիւն,
 որով այս Մեծ Մօրը, Մեծ Գետը կամ Մե-
 ծագետը և Մեծ Դաշտը արարատեան դաշ-
 տից դուրս են մնում և ընկնում են Հիւսի-
 սային Մովսիսի մօտերը:

Եւ յիրաւի աւելի ուշով քննելով Հ. Ալիշա-
 նի պատճառաբանութիւնը (մանրամասնու-
 թիւնները տես «Այրարատում») և միւս կող-
 մից Խորենացու հատուածը համեմատելով Հ.
 Սուքրեանի հրատարակած Խորենացու Աշ-
 խարհագրութեան 34 երեսի հետ, տեսնում
 ենք որ իսկուպէս կայ մի Մեծագէտ Հիւսիսային

ծովակից բղխող, որով պարզւում է բաւարար
 չափով այս հատուածի կնճիռը: (Géographie
 de Moïse de Corène, texte arménien, traduit en
 fran. par le P. Arsène Soukry, Venise 1881):

ԳԲ

Խորենացին վերծանողների մօտ յամառու-
 թեամբ յարատեւող սխալներից մէկն է ճա-
 յառաչաւ բառի թիւը մեկնութիւնը հետեւեալ
 հատուածում. «Քանզի ստացաւ (Ս. Սահակ)
 աշակերտս լաթ սուն ըստ նմանութեան ճաշա-
 րագրութեան Սպուղէից, արք կրօնաւորք, խա-
 րագրագետք և ըն...» (Գ. խթ.): Էմինի նոր
 թարգմանութիւնը կրկնում է հին սխալը գրե-
 լով. «մարտադաքների Սպուղէների նմանու-
 թեամբ» — «Которые во всемъ слѣдовали
 примѣру столичныхъ? Спудеевъ» (Էմին և
 Ստեփանէ): Անկարօտ է ապացուցութեան, որ
 այստեղ ճաշարագրագետ նշանակում է Ռեթ լաւի,
 ուրեմն և պէտք է թարգմանել Սպուղէների
 լաւիքի նման: Հետաքրքրականն այն է, որ

այս հատուածը վաղուց արդէն ճիշտ վեր-
ծանուած և թարգմանուած է (Ինճիճեան
Հնախօս. Գ. 204. Իտալ. թարգ. „Sotto la for-
ma de' grandi conventi de' Spudei“. Նոր Հայ-
կազեան Բառարան և ըն.):

Այնքան յաճախ է մեր հին մատենագրու-
թեան մէջ ճայրադասութիւն այս առմամբ գործա-
ծութիւնը, որ աւելորդաբանութիւն է նոր
օրինակներ բերելը: Սակայն պէտք է դիտել,
որ Սպուդէաների վանքերի հիմնադիրը, Աղեք-
սանգրը, այգպիսի մի վանք հիմնեց և Կ. Պոլ-
սոսմ, այն է կայսերութեան ճայրադասութեան,
բայց Խորենացին չէ ասում՝ ըստ նմանու-
թեան Սպուդէիցն մայրաքաղաքին:

Խորենացու մէջ շատ որոշ են «Արարայ»
և «Այրարայ»: («Գայ հասանէ ի հիւսիսի
յերկիրն Արարայայ՝ Բայ ի արևն կարայայ»
Ա. Ժա): Արարայը կամ Սարարայը (ըստ
Փաւստոսի) վանից հարս է, մինչդեռ Այ-

րարայը, յայտնի այրարայեան՝ կամ ինչպէս
այժմ սովոր ենք ասել՝ արարայեան նահան-
գըն է, վանից հիւսիս: Արարայի մասին տե-
ս և Խորենացու աղբիւր՝ Մծուրնացու մօտ (Սե-
բէոսի սկզբում): Բոլոր թարգմանիչները,
նաև Լ. Վինը իւր նոր թարգմանութեան մէջ,
բոլորովին նայնացնում են այդ երկու տար-
բեր անունները, առանց որ և է պատճա-
ռաբանութեան: Այս աններելի է մանա-
ւանդ՝ Գ. Պատկանեանի այդ հարցի ման-
րամասն ուսումնասիրութիւնից յետոյ: Եթէ
համաձայն չեն Պատկանեանի առաջ բերած
ծանրակշիռ և լուրջ ապացուցութեանը,
պարտական էին գտնէ այդ յիշել և իրենց
պատճառաբանութիւնը գնել: Այսպէս է
վարում նաև Հ. Այիշան իւր «Այրարատում»
երևի անտեղեակ լինելով ռուսերէնի: (Տես
այս մասին Պատկանեանի արդէն մեծ մա-
սամբ հնացած՝ տշխատութիւնը. Вакци
Надписи, 1881. էր. 92—104): Գ. Պատ-
կանեանի առաջ բերած բաղմամբիւ վկայու-

3. Հմտոր Բուզանդ. Դպ. Գ. 7Լ. Ժ. Տէս նաև
Նորայր Բիւզանդ. Քնն ասէր, Պրակ Ա, եր. 43—
46, 61—64 և պրակ Բ. հր. 64. (Վկայութիւն-
ներ են առջ քերուած Եփրեմի Համաբարբառից,
Խորեն Հ ռիփսիմեանց Պատմութիւնից, և այլն):
Օտար աղբիւրներ տես Պատկանեանի վերոյիշեալ
աշխատութեան մէջ, Տէս և « Այրար ». « Այ-
րարատ », « Սարարատ » բառերը:

Առ եղեկութիւններ Տէրահոն վարդապետի մասին. Զարբանը գրում է հետեւեալը. „ՏԻՐԱՆ՝ այս մեզի միայն անուամբ ծանօթ վարդապետին՝ զըջագրաց ցառի ճշ (?) մէջ հետեւեալ երկասիրութեան կը հանդիպինք հետեւեալ խորագրով. “ Տիրանայ վարդապետի Հայոց՝ պատասխանի հարցմանց թագաւորացն Աղուանից՝ Ատրներսեհի և Փիբէի “. Հատուածք միայն կը գտնուին ի Ստեփանեան բառարանի. » (Հին Դպ. եր. 763): Երևի այս տեղեկութիւնն առնուած է մեր մայր ցուցակից (Կարինեան հր. № 499, նոր հմր. 511): Սոյն այս ձեռագիրը (Զգօն գիրք № 3) Տիրանունի երկասիրութեան գլխում՝ հետեւեալ վերնագիրն ունի, որը ցուցակ կազմողից «Երանդէ և Տիրաննոյ (ուրեմն՝ Տիրանուն և ոչ Տիրան) հայոց վարդապետի. պատասխանի հարցմանց թագաւորացն աղուանից Ատրներսեհի և Փի-

պէի“: Գրուածքի սկզբնաւորութիւնն է. „Անկախալ զհրամանս և զխնդիրս ձեր յոյժ փութով և յաւերժ ըզձալի փափաքանօք ուրախ եղեաք ի սմա, իբրև ի պարգևս և ի ձիրս երկնառաքս.“ Կարձ յառաջաբանից յետոյ՝ ըսկըսում են Տիրանունի լուծմունքները կամ մեկնութիւնները, որոնք յօդուած յօդուած պատասխաններ են: Հարցումները չկան: Առաջին յօդուածն է. „Ա. Արդ՝ սկիզբն աւուր առաւօտն և ոչ երեկոյն...“, վերջին յօդուածն է, որով և վերջանում է գրուածքը. „Ս. Արդ ոչ գիտէին զնա թէ ով է. զի ասէ Դա է որդի իմ, իսկ աղանձին էջ ի վերայ Յիսուսի, իբրև ոք զձեռն իւր դիցէ և ասասցէ. Սա է“:

Հայոց 50 թուին դանում ենք տեղեկութիւն Տիրանունի մասին և Մխիթ. Այրիվանեցու մօտ. „Տիրանուն կաթողիկոս Աղուանից արար լուծմունք 500 դժար բանից“ (Սպբ. 1867, եր. 64):

Այսպէս ուրեմն մեր միակ ձեռագիրը ունի

միայն 200 (Մ) լուծմունք, մինչդեռ Այրիվանեցուց առաջ բերուած տեղեկութիւնը ասում է 500 Նձ: Կարծում ենք, որ այս տարբերութիւնը ծագում է ոչ թէ մեր ձեռագրի պակասաւորութիւնից, այլ բոլորագիր ք և է գրերի շփոթութիւնից: Նրևի պէտք է լինէր „լուծմունք ք: Բ: դժար բանից“: Բենի և եչի շփոթութիւնները շատ յաճախ են, բաւական է որ բենի զլխի գիծը չտեսնուի, արդէն ստացւում է եչ (բոլորագրի մէջ մանաւանդ):

Այսպէս ուրեմն՝ ցնոր տեղեկութիւն՝ կարող ենք ասել, որ Տիրանունը գրել է Եօթնէրորդ դարի սկզբում եւէ. հարիւր լուծմունք կամ պատասխան Աղուանից Ատրնբրսէհ և Փիլիպէ թաղաւորների հարցմունքներին: Այս կամ սրանց հետ նոյնանուն իշխանների մասին Հ. Ալիշանը տալիս է հետեւեալ տեղեկութիւնը. „Ապրէլեւէ; որդի Փիլպէի, որ յիշի “-րէ+” աստուածապահ և բնիկ տէր Սիւնեաց“ կոչմամբ, կեայր ի կէս Ը դարու. և յետ կիսոյն: (Սխալան եր. 14), բայց սրանից առաջ յիշ-

200

ւում է մի այլ Փիլիպպոս վեցերորդ զարի Բ
կիսում (Միսակ. եր. 17): Աղուանից պատ-
մութեան մեջ յիշում է Ատրնեբսեհ — ի —
Փիլիպեան. „Զայս վարազ-Տրդատ և զոր-
դի նորա Ստեփաննոս՝ Ներսեհ — ի — Փիլի-
պեան ազգակիցն նորա սպան ի միում ժա-
մու ի խորածորն, որ կոչի Գաղոյի վանք՝
(կազանկ. եր. 272. 1860 Մոսկ.): Մխիթ.
Այրիվանեցին Աղուանից թագաւորների շար-
քում դնում է. . . „վարազ Տրդատ, Ստեփան-
նոս, Ապրիլեան . . . “ (հր. 1867, եր. 23):
Սրանցից աւելի ուշ ժամանակով յիշում են
Գրիգոր իշխանի որդիքը. „Սեւադայ, Ատրնե-
սեհ և Փիլիպպէ“ (Աղ. պատմ. եր. 273):
Այս վկայութիւններից պարզ երևում է, թէ
որչափ բազմաթիւ են Ատրնեբսեհներ և Փի-
լիպպոսներ Աղուանքում և դրակից Սիւնի-
քում, որոնցից մի քանիսի ճիշտ ժամանակը
որոշելը շատ դժուար է և անհաստատ: Միւս
կողմից Աղուանից կաթողիկոսների շարքում
(կազանկ. եր. 274, Մխիթ. Այրիվան. եր.

24.) չէ յիշում և ոչ մի տեղ Տիրանուն
կաթուղիկոս:

Սակայն այս մեր Տիրանունի ժամանակին
ճիշտ յարմարում է „Տէր Յոհան“ կաթողի-
կոսը, „յեպիսկոպոսութենէ Ամարասայ կոչե-
ցեալ յաթոռն“ (կաղ. եր. 275): Այս Տէր-
Յոհանի նախորդներն են՝ Տէր Աբաս, ժամա-
նակակից հայոց թուականին, Տէր Վիրոյ (31
կամ 33 տարի գահակալած), Տէր Զաքարիա
(15 տարի), որին յաջորդում է ինքը՝ Տէր-Յո-
հանը, կամ ինչպէս մենք կարծում ենք՝ Տի-
րանունը, եթէ միայն վերջինս կաթուղիկոս
էր և ապրում էր հայոց 50 թուականին, ըստ
վկայութեան Մխ. Այրիվանեցու: Գահակա-
լում է 27 տարի: Իբրևս և Տէր Յոհան ա-
նունների շփոթութիւնը կարող է մեկնուիլ Տէր
Աւհան (Յոհան) միջին ձևով:

Տիրանունի գրութիւնը մեր ձեռագրում
դետեղուած է հետեւեալ դասաւորութեամբ.
Ա. Թուղթ Արամայ, Բ. Տիրանուն. Գ. Խոս-
տովանութեան դիր Անանիայի, Դ. Անանիայի

Հայոց վարդապետի սակա բացայայտութեան
[թուոց: Այս վերջին երկուսի մասին տես մեր
հրատ. „Գիր խոստովանութեան“: Իսկ „Արա-
մի [թղթի“ մասին առիթ կունենանք խօսելու:

Մինչև այժմ յայտնի հայ ձեռագրերի ցու-
ցակներից երևում է, որ այս չորս գրուածքն
էլ գտնուել են այս մեր միակ օրինակում:
Հրատարակուելուց առաջ ցանկալի էր նոր օրի-
նակների գիւտը:

„Խորենացու Պատմութեան Ուսումնասի-
րութեանց“ հէնց առաջին զլիսում (եր.
4 — 7) խօսելով մեր հին մատենագրութեան
մէջ յաճախ տեղի ունեցող Լուսինայի և Լուսին
դէպքերի մասին, բերել էի իբրեւ օրինակ նաեւ
„Լուսինայի Արամազդ“ իւր Լուսինայի և Լուսին
համար համար ճշտագոյն ևս՝ Լուսինայի Արա-
մազդ“ ընթերցուածով: Այս վերջին ընթեր-
ցուածով ձեռագրեր այժմ ոչ միայն մի, այլ
մի քանիսն են ինձ յայտնի, որոնց մասին կխօ-

սիմ երբ դէպք ունենամ Խորենացու ինձ
Ծանօթ ձեռագրերի (մօտ 20) Խճէլը և Խճէլի
„Կարգ Բարձր“ և Խճէլը որոշելու: Գիտնական բա-
րեկամներիցս մէկը՝ Ն. Ռ. (կեղծ անուն), մի
յօդուած հրատարակեց իմ զրաժի առթիւ,
առաջարկելով իւր բացատրութիւնը Խորե-
նացու այդ մութ կէտի վերաբերութեամբ
(տես „Արաքս“ 1890, գիրք Բ. եր. 59 — 62):
Ընթերցողին թողնելով թէ իմ և թէ պ. Մու-
մենի յօդուածներից, խնդրի մանրամասնու-
թեանցը ծանօթանալ անձամբ, այս չափս եմ
միայն ասում, որ Մումենը Սասանեան հարս-
տութեան Որմիդէ թագաւորների անունովն
էր փորձում մեկնել Խորենացու „Ոչ Արամազդ
դ“, այլ ի կամեցողսն լինել Արամազդ, չորից
ևս այլ անուանեցելոց Արամազդ, յորոց մի
է և կունդ ոմն (այլ ընթ. Կարապետ) Արա-
մազդ“ ասացուածը (Խոր. Ա. 31): Խորենա-
ցին համեմատում է Տիգրաններին և Արամազդ-
ներին: Բայց թէ Հայկազեան Տիգրանին հա-
մեմատում է անպատճառ „կունդ Արամազ-

դի“ հետ և ոչ թէ „Արամազդի“ հետ ընդհանրապէս, այս չէ երևում Խորենացու հատուածից: Մուսնի հետաքրքրական և սրամիտ առաջարկութեան աննպաստ է և այն, որ Խորենացին՝ էլէ Բայն Ժամանակէն է Սահակ Բագրատունի՝ կարող էր գիտնալ միմիայն երեք Որմիզդ թագաւորներին, իսկ Ռ. Գ. և Ե. Գ. Որմիզդներին (6-դ և 7-դ դարում) չէր կարող ճանաչել: Թոյլ տալով նաև այն վարկածը, թէ Խորենացու „չորից“ բառը կարելի է կարդալ „երից“, թէև դեռ մինչև օրս այդպիսի ընթերցուածով ձեռագիր յայտնի չէ, այսուամենայնիւ խնդրի դժուարութիւնը՝ չէ վերանում: Իրականութեամբ Խորենացին չէ համարու-
 բնու- Որմիզդ Ա. - ին (262 թ.) և Առաջին Շապուհից անմիջապէս յետոյ յիշում է Մերսեհ (Մարսեհ) և Որմիզդ (երկրորդ) թագաւորներին՝ այսպէս. „Քանզի լուեալ էր (Տրդատայ) գննամանալն Շապհոյ ընդ հնդկաց թագաւորին և ընդ արեւելեան խաքանայ, և զգօրաւ փարեն Մերսեհի՝ որ և թագաւորեաց ամս

ինն, և Որմիզդի՝ որ ապա և նա թագաւորեաց ամս երիս՝ Զահակ-Բագրատունի“ (Բ. ձ/թ.): Մարսեհից յետոյ անմիջապէս թագաւորող Որմիզդը անշուշտ Որմիզդ Բ. - ն է. (որի թագաւորութեան առաջին տարին ըստ Մեօլդէկէի՝ 302 թ. Tabari etc. եր. 435): Բայց մեր ստորագծած „Նահատակութեամբ“ բառը կարող է թերևս ցոյց տալ որ Խորենացուն յայտնի էր մի + մը Որմիզդ, անշուշտ Առաջինի տիտղոսը տալով Երկրորդին:

„Նահատակութեամբը“ մի ասացուած է, որ իմ կարծիքով ճշտիւ համապատասխանում է արաբացի պատմիչների պատկերացում և պարսիկ գրողների պատկերացում (բոլորն էլ բաժնի նշանակութեամբ) տիտղոսներին, որ արևուստ էին Որմիզդ Ա. - ին (տես Մուսնի վերոյիշ. յօդ. առնուած Th. Nöldeke, Geschichte der Persen und Araber zur Zeit der Sasaniden &, Leyden 1879, եր. 43, ծան. 2): Մուսնին ենթադրում է, որ առաջ բերուած պարսկերէն երկու տիտղոսները յետին

Թարգմանութիւն են արաբական ալֆաբէթի կամ
 արաբական . ի և այս բոլորը միասին Թարգմա-
 նութիւն են հին պարսկական կառնիք (==պարսկ.
 քաջ) տիտղոսի, որը սակայն, աւելացնենք,
 դործածուած է միայն Խորենացուց և այն
 Արամազդի հատուածում և ոչ թէ իւր իս-
 կական տեղում՝ Որմիզդ Թագաւորի կշտին:
 Այս իսկ պատճառով էլ շատ կասկածելի է թէ
 երբ և իցէ՝ թէ կուզ հին պարսկերից՝ կառնիք
 բառը իբրև Որմիզդ Ա-ի տիտղոս դործածուած
 լինի, ուստի և Խորենացու մէջ այդ բառը
 պէտք է հասկանալ իւր սովորական հայերէն և
 ոչ թէ պարսկերէն նշանակութեամբ: Եթէ մի-
 այն, աւելացնենք, այդ „կունդոմ“ բառը չէ
 աղջատուածը կամ Թարգմանական կրկնա-
 կը նախնական „կատար ում“ = „կատարում“
 ընթերցուածի, ինչպէս այդ ես ենթադրում
 էի իմ „Ուսումնասիրութեանցը“ մէջ (Խոր.
 պատմ. Ուս. Ա.):

Որպէս զի Խորենացին կարողանար Թագա-
 ւոր չորս Որմիզդներին համեմատել Տիգրան-

ների հետ՝ պէտք է իւր երկը դրելիս լինէր
 Եւ Որմիզդից (631 թ.) յետոյ (քանի որ ան-
 զիտանում է Ա. Որմիզդի ղոյութիւնը), այն
 է 7րդ դարի առաջին կիսում, մի բան որ շատ
 նպաստաւոր կլինէր պ. Կարիէրի վերջին են-
 թադրութեանցը Խորենացու պատմութեան
 զրութեան ժամանակի մասին:

Ս՛հայ այս և ուրիշ մի քանի մանր նկատու-
 լութիւններ արդէլք եղան ինձ համոզուելու
 պ. Նումենի բացատրութեանը: Տիրանուն վար-
 դապետի (տես սոյն աշխատութեան § 9) մի
 հատուածը իմ մէջ նոր մտածմունքների ա-
 ութ եղաւ: Տիրանունն ասում է իւր լուծ-
 մանց մէջ. „Թողեր զանիրաւութիւն ժողովր-
 դեան քո, զոր յանցեան յորթն Յրովբովամու
 և՛ ի Թամուզ, ի պատկերն նախանձաւորու-
 թեան (ձեռ. նախանձաւորութեան) ի Կառնիք-
 ին, որ կայր ի յանցս և ի մուտս տաճա-
 րին սրբութեան, զոր հայք Արաբիք և այլք
 Գևս ասեն“ (ՃԽԳ):

Այս հատուածից պարզում է երկու բան.

ա) որ ասորոց թամուզը հայերը կարող էին
 թարգմանել և Արամազդ, բ) որ թամուզը
 (ուրեմն և թարգմանութեանց մէջ՝ Արամազդը)
 չէր գէմքով էր: Սուրբ Գրքի մէջ թամուզը յիշ-
 ւում է մի անգամ միայն յականէ - յանուանէ.
 „Եւ եմոյժ զիս առաջի զրան տանն տեառն,
 որ հայեր ընդ հիւսիսի. և ահա նստէին անդ
 կանայք և ողբային զթամուզ“ (Եզեկ Լ. 14):
 Թամուզին են ակնարկում և հետեւեալ ա-
 սացուածները. „կացոյց զիս ի նախագուռն
 զրանն ներքնոյ որ հայի ընդ հիւսիս, ուր էր
 արձան պատկերին նախնայս ստացողին“ (նոյն.
 3): — „Եւ ահա ի հիւսիսոյ կողմանէ ի վերայ
 զրան սեղանոյն ուր կայր պատկերն նախնայս
 ի մուտս զրանն որ հայեր ընդ արեւելս“
 (նոյն. 5):

Խորենացուց ասում, հինգերորդ դարի ա-
 սորական թարգմանութեանց մէջ, Եփրեմ Խու-
 րին է յիշում շրէշի պատկերը (= Թա-
 մուզ). „Որթ յանապատին... և պատկերն
 չորեքդիմի՝ Մանասէին“ (Համարարբ.): Մի ու-

րիշ տեղ. „Ուղղեաց (Մանասէ) զպատկերն
 շրէշի տեառն ի տաճարին տեառն“ (Եփր. մեկ.
 Մնաց. զԳ. Վենետ. 1836 Տարեանագրո-
 լի-ն, հատ. Ա. եր. 490): Յիշում է և Բար-
 սեղը. „Մանասէ զշրէշի զկուռնն ի տաճա-
 րին աստուծոյ եղ, զի ուստի արդեօք և ե-
 կեսցէ, ոք, կուոյն երկիր պաղցէ“ (Բարս. Ճառք
 ապաշ. տեա հայկ. բռք.): Կան և Խորենա-
 ցուց յեւ. շրէշի կուռքը յիշողներ, ինչ-
 պէս օր. Ներ. Շնորհալին (Յիսուս-Ողբի) և ըն-
 և ըն: Բայց Տիրանունն է իմ զիտեցածովը, որ
 առնելով Եփրեմի Համարարբառից անապատի
 „որթի“ և նախնայս տեառն շրէշի տեառն
 պատկերն յիշատակութիւնը ի միասին, աւե-
 լացնում է նաև՝ թամուզ անունը Արամազդ
 թարգմանութեամբ:

„Ընդհանրապէս կարծւում է թէ թամուզ էր
 Փիւնիկեցոց Ադոնիսը և թերևս Եգիպտացոց
 Ոսիրիսը: Ադոնիսի առասպելեալ մահն ու յա-
 րութիւնը, որ կարծւում է թէ նշանակ էր ա-

րեգական մեկնելուն և դառնալուն, տօնուում էր ամառնային արևադարձի ժամանակ, նախ ողբերով և ապա ուրախութեամբ և անառակ խնջոյքներով՝ (բառար. Ս. Գրոց, Կ. Պոլիս 1891) :

Մեր ձեռագիր չին բառարաններն էլ տալիս են «Թամուզն Ադոնիս է» մեկնութիւնը (տեա. ցուց. Գէորգ Կաթ. № 37) : Չունիմ ձեռքի տակ այս խնդրի մասին նոր զիանական գրքեր՝ խնդիրն աւելի ճշտելու համար :

Սակայն գոնէ ինձ համար պարզ է, որ այս կէտումն էլ Խորենացին, ինչպէս միշտ իւր աղբիւրներում, օգտուել է ս. հարց գրուածքների, վկայաբանութիւնների արբաղրական (hagiographie) երկերի հայ Թարգման-Լի-նէրէյ : Եթէ միայն Արամազդի հատուածը յետին ընդմիջարկութիւն չէ : Հայոց մեծ Արամազդին մօտ դնում է չորից ևս «յոյ անուանեցելոյ Արամազդ (=Թամուզ)», յորոց մի է կուճդ ոմն Արամազդ : Հաւանական է, որ Թամուզի չորս դէմքերը տարուայ չորս եղանակներն էին պատկերացնում որոնցից մէկը կարող էր լինել Կոնստանդին

(ձմեռը), կամ լաւ ևս Կոնստանդին, որ մի ակնարկութիւն կարող էր լինել Թամուզի այս կամ այն կերպարանափոխութեանը կամ յարմարութեանը : Այս կէտը կպարզուի Թամուզի աւելի մօտաւոր ծանօթութեամբ, եթէ միայն հաստատուին իմ այս ենթադրութիւնները :

Խորենացու խրթին ասացուածներից մէկն է մնացել մինչև այսօր «զարտախուրի» հատուածը : Եթէ այստեղ համառօտակի կամենայինք ամփոփել բոլոր այն բացատրութիւնները կամ լաւ ևս բացատրութեան փորձերը, որ մինչև օրս եղել են, կստացուէր մի ահագին մենագրութիւն (մոնոգրաֆիա) : Ընթերցողը կարող է իւր հետաքրքրութեանը բաւականութիւն տալ, եթէ կամենում է այս հարցի պատմութեանը ծանօթանալ, դիմելով փակագրածեալ աղբիւրներին : [Հայկ. բառ. «արտախոր», «խաւարտ», «տից», «խաւարծի» բառերը բոլորն էլ մեկնուած ինչպէս բոյս : Հ. Ստեփանէի աշխարհաբար Խորենացու 156 մեծ

Ծանօթութիւնը, որտեղ առաջ են բերուած Էմինի, Ֆլորիւալի, Մխիթարեանների, Ուիստոն եղբայրների, Լանգլուայի, Լաուէրի, Ք. Պատկանեանի, Լադարդի, Գ. Խալաթեանի և այլն կարծիքները: Ք. Պատկանեանի Mat. для Армян. слов, вып. II, եր. 44. Էմինի Բ. Թարգմանութեան 101 ծանօթութիւնը (նոյնը և առաջին Թարգմանութեան մէջ): Պ. Գր. Խալաթեան իւր այս հատուածի բացատրութիւնը կրկնեց և նորերս. Zur Erklärung der Armenischen Geschichte des Moses von Choren, von Gr. Chalathiantz, Wien Zeitch, f. Kund. d. Morgenl. 1893, I. Սրանց վրայ պէտք է աւելացնել և պ. Եփ. Դաւթեանի «Արձադանքում» (հմր. ?) հրատարակածը, որն և յետոյ (1891, օգոստ.) առանձին նամակով ուղարկել էր ինձ, խնդրելով յիշել իւր բացատրութիւնը իմ «Ուսումնասիրութեանց» մէջ: «Տենչայր Սաթենիկ» հատուածը մանրամասն տարրալուծուելուց յետոյ Թարգմանւում է այսպէս. «Սաթենիկ տիկինը սաստիկ

ցանկանում էր բռնել կամ փայփայել Արդամայ սամրապատ (սամուրով պատած) խոյրը և նրա Թաւշեայ բարձրի փունջը»: Պարոնի բացատրութիւնները չափազանց կամայական են և ինձ թւում է թէ բոլորովին անհիմն: Պ. Մկ. Պալեան «ի բարձիցն» հասկանում է «բարձունք = բլուրներ» որոնց վրայ պիտի բուսնէին յիշուած բոյսերը (անտիպ աշխատութիւն): Ալինին անշուշտ և ուրիշ բացատրութիւններ, որոնց ես չեմ հանդիպել կամ մոռացել եմ:]

Բոլոր բացատրութեանց մէջ մի բան միայն հաստատ է, որ Խորենացու այդ հատուածը «Իւրաքանչեւ երգ է, և այդ էլ զիտենք, որովհետեւ ինքը պատմահայրը մի ուրիշ տեղ այդ մեզ ասում է. «Արտաշիսի վերջնոյ գործք՝ բազում ինչ յայտնի են քեզ ի վիպասանացն, որ պատմին ի Գողթան. շինել զքաղաքն, և խնամութիւն ընդ Ալանք և ծնունդք զարմիցն, և իբր արքայ Սաթինկան ընդ վիշապազունսն՝ առասպելաբար...» (Բ. Խթ):

Եղած բացատրութիւնները շատ կամ սակաւ չափով ինձ արդէն վաղուց չէին բաւականացնում, բայց առաջ քան թէ իմ բացատրութիւնս կառաջարկեմ անհրաժեշտ է այդ հատուածի բնագիրը վերականգնել մանաւանդ որ այս ուսումնասիրութեամբ սկիզբը դրած կլինինք Խորենացու ձեռագրերի դասագրութեան ամենակարեւոր գործին:

Վերջապէս յաջողուեց ինձ ձեռքի տակ ունենալ մեր մատենադարանի Խորենացու բոլոր ձեռագրերը: Այժմ իմ ձեռքումս եղած այդ բոլոր ձեռագրերը (թուով 17) այս հատուածի վերաբերութեամբ բաժանուում են երկու մեծ դասի: ԱՌԱՋԻՆ դասը (11 հատ) ներկայացնում է հետեւեալ բնագիրը իւր տարբեր ընթերցուածներով:

«Այլ¹ և² տենչայ³ ասեն⁴ Սարթենիկ⁵ տիկին⁶ տենչանս⁷ զարտախուր⁸ խաւարտ⁹ և¹⁰ զտից¹¹ խաւարծի¹² ի բարձիցն¹³ Արգաւանայ¹⁴»:

Այժմ տանք ընթերցուածները: Փակագծի

մէջ դրուած թուերը ձեռագրերի այժմեան թուահամարներն են:

(Այս դասի ձեռագրերն են № 249, 1661, № 248, 1663, 1668, № 611, 615, 1662, 1664, 1666, 1667):

¹) Այլ (249), ²) — ³) տենչա (611, 1666), ⁴) — ⁵) Սարթենիկ (1664), Սարթինիկ (249, 1661, 248, 1668, 1663), ⁶) տիկինն (1666), ⁷) տենչանս (1661), ⁸) զարտ ախուր (1662), ⁹) խաւարտն (249, 1661), ¹²) հաւարծի (249, 1661), ¹⁴) Արգաւանա (1666):

ԵՐԿՐՈՐԴԻ դասը (6 ձեռագիր) ունի հետեւեալ բնագիրը իւր ընթերցուածներով.

«Այլ¹ և² տենչայ³ — ⁴ սարթենիկ⁵ — ⁶ տենչանս⁷ զարտախուր⁸ հաւասար⁸¹ խաւարտ⁹ և¹⁰ զտից¹¹ հաւարծի¹² ի բարձիցն¹³ Արգաւանայ¹⁴»:

Այս դասի ձեռագրերը կրում են հետեւեալ թուահամարները № 616, 1665, 1669, 1671, 1672, 1686: Տարբեր ընթերցուած ունին.

²) չիք (616, 1665), ³) տենչա (1665), ¹⁴) արգաւանա (1665):

Թեթև ակնարկն անգամ բաւական է Ա և Բ դասերի մեծ տարբերութիւնը նկատելու համար:

Բ դասը չունի առաջին բառերը, և որ աւելի նշանաւոր է, ունի մի աւելորդ բառ՝ հաւատարմութիւն: Այս վերջինն է ամենաբնորոշ կէտը: Բ դասի տարբեր ընթերցուածները չնչին են և տեղիք չեն տալիս որ և է ստորաբաժանման: Տեղի առաջին բառն ընթերցուածները, որ իրենց նմանն ունին և Ա դասի մէջ, լոկ ուղղադրական ձևեր են (բաց է թողուած չհնչողը, յ տառը ըստ սովորութեան նախնի այն մեծ դպրոցի ուղղադրութեանը, որ զեղծում է բոլոր չհնչողը, յ տառերը: Այդ ուղղադրական դպրոցի մասին մենք առիթ կունենանք ի մօտոյ երկար խօսելու):

Ա դասը իւր տարբեր ընթերցուածներով երեք որոշ ստորաբաժանում ունի, որոնցից առաջինը (Ա ա) 2 ձեռագիր (№ 249 և 1661), երկրորդը (Ա բ) 3 ձեռագիր (№ 248, 1663, 1668) և երրորդը (Ա գ) 6 ձեռագիր (№ 611, 615, 1662, 1664, 1666, 1667): Բայց այս խմբերի հասին ուրիշ անգամ:

Բ դասին է պատկանում Կարինեանցի համեմատած երկու օրինակը առանց որ և է նոյն իսկ մանր տարբերութեան (տես Բաղդատութիւն Կարինեանցի 1853, եր. 50 բ. սիւնակ): Բ դասին է պատկանում և Խորենացու Առաջին տպագրութիւնը 1695 թուին, «Յամն աշխօղամի»: Նաև 1752-ի տպագիրը, արտատրագութիւն առաջինի: Ա դասին են պատկանում Կարինեանցի առաջին օրինակը և Վեներական 1843-ի տպագրութեան բոլոր վեց օրինակները, եթէ միայն բոլոր լեզուներն են նշանակուած (որ հազիւ թէ, և այն առանց որոշելու թէ որ ընթերցուածը որ ձեռագրից է): Ա դասին է պատկանում նաև իմ և պ. Մառի բաղդատած ձեռագիրը (տես Изъ лѣтней поѣздки въ Арменію. Записки Восточн. Отдѣл. Имп. Руск. Археолог. Общ. Том. VI, 135—228): Արդէն նկատեցինք, որ Ա դասը նշանաւոր և անհրաժեշտ ստորաբաժանումներ (խմբեր) ունի:

Այժմս գանք մեր բացատրութեանը:

Ժ-դ դարի գրող Արամը—մի բողոքողին նոր անուն մեր հին դպրութեան մէջ—Խորով Անձեաքու վարժապետը, իւր մի գրութեամբ (տես այս աշխատութեան § 9 և § 10) բերելով Բաբելոնէան հնչի օրինակը ի միջի այլոց ասում է «... զի թէ ոգին ոչ իցէ երկրպագութեան մարմնոյն՝ թէպէտ և կապեալ ի տրհարութեանէ գտանի առ բռնութիւն բանասրհուին և ոչ կարէ շիջուցանել զհոգին ցանկութեան այլ միայն աղաղակէ առ տէր՝ ոչինչ փնտի յախտից մարմնոյն, զի տէր ձեռնկալու է նորա. զի մերկանդամ ոչ է արկեալ ի հոլորն» այլ պարտաւոր է հաւատոյն ընդ իւր է, և վարժէտ ապաշխարութեան զառաւանս մեղացն ծածկեալ է, և ԶԲԱՐՁՍ՝ սրբութեանն ԱՐՏԱԽՈՒՐԱԿԵԱԼ. նմա ոչ կարէ հոլորն դամազիւտ լինել, և այլն»:

Ահա մի գեղեցիկ վկայութիւն, որի մէջ հանդիպում ենք միասին Խորենացու երկու բառին՝ «բարձ և արտախուրին»: Արտախուրով ա-

ռականքներն են ծածկուում, իսկ արտախուրով կամ արտախուրակով՝ բարձերը արտախուրակուում:

«Արտութիւնը» ասում է Արամը, արտախուրակում է բարձերը, ինչպէս որ ապաշխարութիւնը որպէս վարտիք առականքներն է ծածկում»:

Արամի այս ասացուածը, ինչպէս տեսանք, Բաբելոնէան հնոցի պատմութեան նմանութեամբ է յօրինուած: Եւ, յիշելով, «երից մանկանց» համար ասուած է Ս. Գրքում. «Յայնժամ արքն այնոքիկ կապեցան պարտաւորութեան և վարժէտ, արտախուրակ և զանկապանութիւնս, և ընկեցան ի մէջ հնոցի հրոյն բորբոքելոյ» Դանիէլ, գ. 21:

Այս օրինակում արտախուրակը դրուած է վարտիքի և զանկապանների միջև և ակներև է, որ բարձերի արտախուրակ է և ոչ թէ զլիսի: Յունարէնի համեմատութիւնը սխալ հասկացողութեան պատճառ է դարձել (tiara = խոր), զլիսի կամ թագի արտախուրակ): Յայտ-

նի է որ մեր Աստուածաշունչի թարգմանութիւնը շատ կէտերում տարբերում է Եօթանասնից թարգմանութիւնից և մերձեցում է ասորականին կամ երբայական բնագրին: (Այս մասին տես նաև Պոլսի նոր հրատարակութեան (1892) յառաջաբանը):

Ս. Գրոց մասնագէտներին, մասնաւորապէս երբայագէտներին, թողնելով այս հետաքրքրական կէտի մանրամասն համեմատութիւնը, դնենք այստեղ Եփրայական բնագրից հայ աշխարհիկ թարգմանութիւնը. «Ան տտենը աս մարդիկը իրենց անբարեբախտութիւնը Բաճկաննէ լո՛ւր, Վերալիւնեւնէ ռւ (ամէն) հանդերձնեւնէ կապեցին ռւ բորբոքած կրակի հնոցին մէջը նետեցին» (կ. Պոլիս, 1884): Ինչպէս տեսնում ենք երբայական բնագրում, ինչպէս և հայ հին թարգմանութեան մէջ ըստ Արամի հասկացողութեան, չկայ գլխարկի, գլխի արտախոյրի կամ արտախուրակի հետքն անգամ: Այսպէս է նաև բոլոր այն թարգմանութեանց մէջ, որոնք երբայական բնագրի հե-

տւութեամբ են: (Որին. „Et aussitôt ils furent enchainés, et, avec leurs habits et leurs chaussures, et tous leurs vêtements, jetés au milieu de la fournaise du feu“ Paris, 1846). Արամի նման են հասկանում և մեր հին մեկնիչները. «կապեցան վարտեօք և Բարձրիւն հանդերձնեւն» (Վարդան, Մեկն. Գանիէլ. տես ՀՅԿԳ. Բռ.):

Այսպիսով ուրեմն՝ արտախուր կամ արտախուրակ նշանակում է. 1. ընդհանրապէս ծածկոյթ, ծածկոյթ խորանին տես ՆԼից ԼԶ, 19, Ե, 17, Թուոց. Գ. 26: 2. գլխարկի կամ թաղի արտախուր. (Ագաթ. ՀՅԿ. բռ.): Ինչպէս են և ցայսօր պահուած եկեղեցական զգեստաւորութեան մէջ եպիսկոպոսական թաղի արտախուրակները, որոնք թաղի ետեւի եզրից կախուելով անցնում են վակասի տակով և հանգչում շուրջառի թիկունքի վրայ: Հնումը գործածուող՝ իշխանների և թագաւորների գլխարկի արտախուրի պատկերը, իմ կարծիքով, պահուած է մեր «փղոսկրեայ աւետա-

րանում», տես նաև Վիեննայի հրատարակ, «մոգերի երկրպագութիւն» պատկերը, Das Etschmiadzin—Evangeliar, von D-r Josef Strzygowski, 1891, եր. 23), Կան նման պատկերներ և մեր միւս ձեռագրերում: 3. բարձերի արտախուրակ, ինչպէս տեսանք վերևում առաջ բերուած օրինակներում և ինչպէս դեռ պիտի տեսնենք ներքևում: 4. իբրև մոլորակի անուն (լուսնիթաղ?, երևակ?): Զբր. կաթ. է Զարգարան. Հյկզ. բռ.:

Իսկ իբրև բոյսի անուն, կամ «բանջար վարսաւոր» և ոչ մի վկայութիւն ունինք, բացի Խորենացու այս թիւր ըմբռնուած հատուածից:

Ինձ յաջողուեց ոտքերի բարձերի արտախուրակի փկայութիւն գտնել և Սեբէոսի մէջ, որը անշուշտ մինչև այժմ հասկացւում էր իբրև գլխի արտախուրակ (Պատկանեան — Թարգմանում է գալմա): Սասանեան Խոսրով (անշուշտ Բ-ը, 590 թուին գահակալած) մեծ փառքի և պատիւների է արժանացնում Սըմ-

բատ Բաղրատունուն (Պուրդան կամ Վրկան մարզպան), տալով հեղհեաէ աւելի և աւելի բարձր պարգէներ: Առաջ բերենք Սեբէոսի հատուածները փոքր ինչ ընդարձակօրէն.

— «Եւ եղև ի Ժամանակին յայնմիկ հա-
«ճոյանալ Սմբատայ Բաղրատունւոյ յաչս Խոս-
«րովու արքային. տայ նմա զմարզպանութիւն
«երկրին Վրկանայ, առնէ զնա իշխան և ի
«վերայ ամենայն կողմանն այնորիկ. ընու զնա
«ոսկւով և արծաթով, զարդարէ ի հանդեր-
«ձրս պատուականս և երևելիս: Տայ նմա զկա-
«մարն և զսուսերն լեալ հօր իւրոյ Որմզդի.
«գումարէ ի ձեռս նորա զաւրս պարսիկս և
«զհայաստանեայս, հրամայէ զնալ յերկիր
«իշխանութեանն իւրոյ» (Գլ. ԺԴ. եր. 59):

— «Յայնժամ առաքէ առ նա Թադաւորն
«հրովարտակ մեծապէս զոհութեամբ, պա-
«տուով մեծացուցանէ՝ ի վեր քան զամենայն
«մարզպանս իւրոյ տէրութեան առնելով, և
«զամենայն անաւթս մատուակացն առաքէ
«նմա ոսկի և հանդերձս Թադաւորականս՝

« արտախաւարտիս ոսկեղաւթս և զանգապանս ա-
 « կամբք և մարգարտովք կարգեալ » (ԹԼ,
 եր. 63):

— « Յայնժամ տայ նմա արքայ զտանու-
 « տէրութիւն, որ անուանեալ կոչէր Խոսրով
 « Շում (Շնումն). զարգարէ ի չքնաղս, ի Գ...
 « և ի պատմութեանս բեհեզեայս յոսկոյ աւ-
 « ծեալ. մեծացուցանէ ահաշին պատուաւք ի
 « ճամբար ականակապ և ի գումարտակ և ի
 « զահս արծաթիս. արձակու (sic) ի նա զվա-
 « ճառն փոքր՝ զղիւան աշխարհին: Տայ նմա
 « զփողան չորեքձայնեանս և պահապանս զը-
 « րանն նորա ի հետեակաց արքունի, գումա-
 « րէ նմա զաւր մեծաւ ահեղութեամբ յարեւելս
 « յերկիրն Քուշանաց, և հրամայէ նմա առ-
 « նել մարգպան՝ զոր ինքն կամեսցի » (ԹԼ,
 եր. 65):

Այս վիայութիւններէց պարզ երևում է որ
 արտախուրակները և գտակը բոլորովին տար-
 բեր բաներ են և արւում են պարզ և զանա-
 զան ժամանակ, միմեանցից ջոկջոկ: Այլ և ար-

տախուրակը յիշում է զանկապանի հետ, որ
 այլ ևս փարատում է որ և է կասկած: Ան-
 շուշտ այս տեղում էլ բարձրի արտախու-
 րակներ են:

Այժմս մեզ համար հասկանալի է թէ ինչ
 ակնարկութիւն է. — « Տենչայ Սաթենիկ տեն-
 չանս՝ զարտախուր... ի բարձիցս Արգաւա-
 նայ »:

Նման բառքստակ երգեր, որոնց նիւթն էր
 անդրափարտիքը, ոչ միայն այժմս մեր ժողո-
 վրդական բանաստեղծութեանց մէջ կան, այլ
 և այդպիսիներ յայտնի են միջնադարեան եւ-
 րոպական ազգերէ մէջ: Այլ արտիքի « փողը » կամ
 « փողքը » որի միջով անցնում է « փողկապը »
 (ուշխուրը), էր (և է այժմս ժողովրդի մէջ) մի
 զրպան, որտեղ պահւում էին մանր մուշր
 բաներ, ընծաներ կանանց համար, միրգ և
 այլն:

Որտեղի նշանաւոր զիւցազներդութեան մէջ
 երբ Բռամիմունդ թագուհին Գան կոմսին ըն-
 ծաներ է տալիս կոմսուհու համար՝ կոմսը

այդ ընծաները (ոսկի, յակինթ և այլն) զնում է իւր վարտոց մէջ. il les ad prises, en sa hoese les bute. La Chanson de Roland, chant I). Ժանօթութիւնն աւելացնում է. On seroit dans ses chausses (heuse, houseaux: les menus objets, ճիշտ այնպէս ինչպէս մեր մէջ: Մասնաւորապէս ասպետների սրբերի սովորութիւնն էր այդ «փողի» մէջ նարինջ պահել իրենց պաշտած տիկիններին ընծայելու համար: «Փողկապի» հանգոյց ընկնելը՝ որ մեր նախապաշարմանց համեմատ զրկում է մարդուն առնական զօրութիւնից, նոյնպէս կայ և արեւմտեան ազգերի մէջ (aguillette nouée: Տես տեղեկ. Ֆրանսական braguettes կամ brayette և Haut — de — chauses զգեստների մասին, նաև բաղմաթիւ բամբառակ երգեր և ակնարկներ ճիշտ Խորենացու հաստուածի մշտքով Rabelais: Gargantua, chapitre VIII, chap. XXXV, XI, Pantagruel, chap. V. livre II, chap. XVIII livre III, chap. VII և այլն:

Այսպիսով կարծեմ վերջնականապէս որոշ-

ւում է «տրտախուր» և «բարձ» բառերի նշանակութիւնը: Գանք միւս բառերին:

«Լ զտից»-ը մեր ձեռագրերի մէջ ոչ մի ամարեր ընթերցուած չունի, միայն պէտքէ նկատել, որ միշտ զրւում է «Լ» և ոչ «Ե», և շատ անգամ բոլորովին կպած յաջորդ բառին՝ «Լ զտից»: (Մեր ձեռագրերը 16-դ և մեծ մասամբ 17-դ դարի գրուածքներ են, վեներտիկցիներինը և ուրիշ տեղ դանուած ինձ ծանօթ ձեռագրերը նոյնպէս հնադոյնն է համարւում Վենետիկ 281 — 1303 թուինը, բայց դրա էլ մանր ընթերցուածները ծանօթ չեն: Շատ աւելի հնադոյն ձեռագիր է յիշում Սրուանձտեան (Թորոս Աղբար, Արղնի բարձրահայեաց ս. Աստուածածնի վանքի մատենագ. N° 211 Մով. Խորենացի, Ստ. Տարօնեցի, Արիս. լատսիվերացի, Եւսերի պատմութիւն եկեղեց, տասն դարութիւնք), «զրեալ ի գոմոց վանք, ի թվին Մ. Ժ. Է.» եթէ միայն այս թիւը տպագրական վրիպակ չէ (Ռ. Մ. Ժ. Է.): Դր. Բելքի ինձ պրածը՝ թէ տեսել է խմբում:

Ախթամարում շատ հին Խորենացիներ՝ այն-
քան էլ վստահելի չէ, քանի որ պարոնը բո-
լորովին անտեղեակ է հայերէնի և ուրիշներից
լսածը կամ նրանց կարծիքը կարող էր հա-
ղորդել):

Միակ տարբեր ընթերցումը տալիս է
Սանահնի ձեռագիրը՝ «և տից»: Տե՛ս իբրև բոյ-
սի անուն մի բոլորովին անփաստ և ձրի եւ-
թադրութիւն է: Այս իսկ պարագաներից ստի-
պուած ես ինձ թոյլ եմ տալիս ենթադրել
որ այդ «և զտից»-ը կամ «և տիցը»-ը մի աղ-
ջատուած բառ է և որի նախնականն է
«*զտից»՝ որը կարդացուել է «*զլտից» և յե-
տորմիայն «և տից» կամ «և զտից»:

Զե՛սք իբրեւ բառ երիցն է, Խորենացու
մէջ զործածուած: Ինքն (Բէլ) գլխանոց
աղուցեալ երկաթի, նշանաւորօք վերջօք, և
տախտակս պղնձիս թիկանց և լանջաց, և պահ-
պանակս Բե՛լից և բազկաց, դռնադռնալ զմէջ-
սըն, և յահեկէ զապրի, երկնայրի և նիվակ
անալի (տպ, նիվակն արի) ի ձեռին իւրում

աջոյ, և այլն» (Ա, Ժա): Մեր հատուածումն
էլ շատ յարմարուում է այդ բառը. «Տենչայր
Սաթենիկ... զարտախուր զստից ի բարձիցն Բը-
զաւանայ»: Արտախուրը՝ եթէ, ինչպէս ան-
սանք, վարտիքի վրայից հազնելու զգեստ
կամ զրահ էր, պէտքէ լինէր բարձերի և ե-
տեի կողմից զիստերի վրայ, ինչպէս հին-եւ-
րոպական զրահի cuissard-ը: Իսկ վարտիքը,
զիտենք որ, թէ մեր և թէ եւրոպացիների
մէջ, այլ և հնումը՝ էր. «ի միջոյ և ի վայր,
ծածկոյթ երանաց և բարձից» Հյկ. բռ.: Մը-
նում են «խաւարտ» և «խաւարծի» բառերը:
Խաւարտը թէ բանջար է նշանակում այդ
անկասկած է, ունինք (և ես էլ ժողովել եմ)
շատ հին ու նոր վկայութիւններ: Բայց «խա-
ւարտը» նշանակում է և Խաղա-արտ = ու-
ռուցք, պալար և այլն, տես «Հին բառ. ձե-
ռագ»: Եթէ Խա-արտը չէ ընդմիջարկութիւն
թերևս ուռուցի նշանակէ, բայց Բ զասի բո-
լոր ձեռագրերի «հաւասար» բառը իմ կար-
ծիքով ցոյց է տալիս, որ Խա-արտը անպայ-

ման ընդմիջարկութիւն է, լուսանցքից մտած:
 Եւ այսպէս աղջատուած բառին կից եղած խոսքը
 չի կրնար ընդհատուիլ, անհրաժեշտ է տուել
 և մոռացուած արտախոսը բառը մեկնելու:
 մանաւանդ որ այս բառը շատ նման է հըն-
 չում «լախուր» նեխուր» զարտա (զարտա փլաւ)
 և պարսկ. զարտախուար (լազարդ Arm. Stud.
 53.) բառերին: Չեռագրերով զբաղուողներին
 յայտնի է թէ ինչպէս են գրուում լուսանցքի
 մեկնութիւնները: Գրուում է մի հաւասարու-
 թեան նշան բնագրի բառի վրայ և մի ու-
 րիշը լուսանցքում, որին կից կամ որի տակը
 գրուում է մեկնութիւնը կամ թարգմանութիւ-
 նը: Ռեքադդաբար միեւնոյն նշանը գործ է ած-
 ւում՝ երբ բառը «խալ է և պէտք է այդ փո-
 խարիններ լուսանցքի ուղիղ բառով, և կամ
 երբ մի բառ պահանջ է և պէտք է լրացնել լու-
 սանցքում գրուածով: Այստեղից և ահազին
 շփոթութիւններ ձեռագրերի մէջ: Շատ ան-
 գամ մեկնութիւնն ընդունուում է իրրեւ պա-
 կաս բառ և ներմուծուում է բնագրի մէջ: Ախ-

նում է և աւելի վատ: Բնագրի ուղիղ բառը
 դուրս է ձգուում և փոխարինուում է լուսանց-
 քագրութեամբ: (Տես իմ «Խոր. Պատ. Ուս.»
 ԳԼ. Ա. Բ. Գ.):

Երբ այս դէպքում, իմ կարծիքով, լու-
 սանցքագրութիւնը մտել է բնագրի մէջ, մեկ-
 նուած բառի կողքին: Բարեբաղդաբար Բ դա-
 սի բոլոր ձեռագրերը պահել են և հաւասար-
 ութեան նշանի իմաստը «հաւասար խաւարտ»
 մինչդեռ Ա դասի ձեռագրերը ըստ սովորակա-
 նին ուղղակի ներմուծել են, առանց որեւէ յի-
 շատակութեան: Անշուշտ այս ընդմիջարկու-
 թիւնները պատահել են երկու տարբեր ձե-
 ռագրերում, որոնցից և այժմեան երկու դր-
 խաւոր դասի ձեռագրերի օրինակներն են ծա-
 գում: Այս իսկ պատճառով Բ դասի ընթեր-
 ցուածը եւ ընտրեղադոյն եւմ համարում, իբ-
 րեւ ընդմիջարկութեան հետքը պահող ըն-
 թերցուած, մինչդեռ Ա դասը անհետացրել է
 այդ հետքն անգամ:

«Խաւարծի» կամ «հաւարծի» բառը

լոյ ուղղագրական տարբերութիւն—խաւարտի նման յայտնի բառ է և վկայութիւններ ունի նոյն իսկ Ե-դ դարից և նշանակում է կալի—դ, թերևս և՛ խաւոտ. (ՀՅԻ. բառ.): Կարծում եմ թէ այս բառը նոյն, զեռ չբացատրուած, կազմութիւնն ունի, ինչ որ Խ— — Խ— — արժի, այսպէս և Խ— — Խ— — արժի: Կամ թէ չէ՝ այս էլ լուսանցքից մտած բառ է և դրոշմ աղջատուած բառը լուսաբանելու համար, ինչպէս որ Խ— — արժ վերելում: Մանաւանդ որ Հին բառգիրքը (ցուց. Գէորգ կթ-սի № 39) Խ— — արժ մեկնում է այսպէս. «խիար կամ խաւարծիլ, զոր իշխուն ասեն», ուստի և հաւանական է որ «հաւասար խաւարտ, խաւարծի» միասին գրուած էին լուսանցքում իբրև մեկնութիւն «զարտախուրի» և յետոյ միայն, բնագրի մէջ մտնելիս անջատուեցան:

Այսպիսով ուրեմն կստանանք հետեւեալ լուսաբանուած բնագիրը.

«Այլ և տենչայ (ասեն) Սաթենիկ (տիկին) տենչանս՝ զարտախուր [հաւասար խաւարտ]

* զստից [խաւարծի] ի բարձիցն Արգաւա-
նայ»:

— Տիկին Սաթենիկը ցանկանալով ցանկա-
նում է Արգաւանի բարձերից՝ զիստերի ար-
տախուրին: Իմաստը պարզ է:

Սաթինիկ և Սաթենիկ ձևերից երևի հը-
նադոյնն է Սաթենիկ: Իսկ Արգաւանի եթէ
միայն ընդ յետսամուտ չէ, թերևս աւելի ևս
հին է և այս դէպքում կարծեմ հնարանոր
է ժողովրդական արտասանութեամբ մեկնել՝
սարթենիկը իբրև սարդենիկ, իսկ սարդենիկ=
սարդենի, սարդենիներ, ինչպէս որ Վարսե-
նիկ=վարսաւոր, վարդենիկ=վարդենիք՝ վար-
դենիս» Հ. Բ. տես և դարիճենիկ=դարիսե-
նի (ՀՅԻ. բառ.):

Այս դէպքում Սարթենիկ կարելի է մեկ-
նել իբրև Laura, արևմտեան բանաստեղծնե-
րից այնչափ երգուած Լաուրան: Յայտնի
է որ՝ բոյսերի, ծաղիկների, գոհարների ա-
նուններ էին մեր կանանցից շատերի անուն-
ները:

Վերջացնենք մեր խօսքը տալով մի քանի տեղեկութիւն խաւարծիլի մասին, որ Խորենացիին մեկնողները ընդհանրապէս նոյնացնում են խաւարծի բառին հետ: Խաւարծիլն հանգիպում է և խորժուիլ, խաւրծիլ և այլն ձևերով (Հյկ. րո.) բայց երբէք՝ խաւարծի: Լեհացու բառարանի տուած մեկնութիւնը յայտնի է (Հյկ. բո.): Հին ձեռ. բառարանները մեկնում են. «իշխուն խոտն է»: Հայկունին իւր ժողովածուի մէջ գրում է (անտիւյ). «խաւրծիլը՝ որ կարնեցիք իշխուն կըսեն, ընտիր, քաղցր ու թթուաշ կանանչ մ'է, որ սարերը կաճի, ձեան բարձրանալու միջոցին: Արմատից դըդմի տերեւի նման տերեւ կըուսնի, որոց միջից կբարձրանայ, ըստ ալաշկերտցոց «որձան», որ կէս կանգուն բարձր և տափակ է: Վերայի կեղևը քաշեն, կհանեն, կուտեն (ոչ կեղևը): Դդմի նման թաւոտ է. Ծայրը ունի մանր ծաղիկ, Ալաշկերտի խաւրծիլը շատ համեղ է»: Հայկունին առաջ է բերում նաև այս հանելուկը.

- «Հանելուկ, հանմանելուկ,
«Ծէրն ի ծաղիկ, տակն աւելուկ,
«Թէ հանես՝ ծէրըն ուտես,
«Թէ չհանես, տակըն ուտես»:

(Խաւրծիլ).

Պէտք է նկատել, որ «որձա» բառը գործ է ածուում ոչ միայն խաւրծիլի, այլ բոլոր բանջարների ցողունի համար. այս բառին աղբակից է և արդրումցիների «որձողա» բառը (= արու բոյս, աղջիկ որ կանացի չէ, այլ նմանում է բնութեամբ կամ վարմունքով այր մարդու, = կոպիտ): Վէպի խաւարծիին (եթէ միայն նոյնանիշ է խաւարծիլի և չէ ընդմիջարկութիւն) չէ՞ արդեօք աղնարկութիւն առնանդամի:

Տեղեկութիւններ Արամի մասին (Ժդ դարի դրող): Այլ և Անանիա Մոկացու մասին:

Արամի անունը մեր «Հին Դպրութեան» պատմութեանց մէջ մտած չէ դեռ ևս: Այս գրողի միակ մի երկասիրութիւնն է ինձ յայտնի և այն միայն մի ձեռագրում (տես § 9): Այդ պրուածքի վերնագիրն է. «Թուղթ Արամայ. Զոր գրեաց պատասխանի Ատումոյ Անձաւացեաց իշխանի ի սակս պէսպէս հարցմանցն»: Գրուածքի սկզբնաւորութիւնն է. «Աստուածապահ և աստուածասէր իշխանիդ իմոյ մե-

« ծագահի. Ա՛ծատունկ իմաստիցդ գիր և
 « հրաման եհաս առ իս. զոր ընթերցեալ յո՛յժ
 « ուրախ եղէ զայ՛, որ բազմաշառաւիղ հա-
 « ւատոց քոց և հոգեհանձար խոհականու-
 « թեանդ՝ զպտուղ խոնարհութեան շնորհաց
 « առ ընդունելոյ զաղքատիմաց իմոյ զճառս
 « ողորդութեան առ աղէտս մանկանց եկեղե-
 « ցոյ կենդանաբաժին որբութեամբ օտարա-
 « ցեալ յերկնային մեծութենէն, որ ի տան
 « տեառն տնդեալս և ի գաւլիթս աստուծոյ
 « ծաղկեալս. նաև որ զփշոցն մեղաց զզանա-
 « զան տեսակս խոնարհեցայք հարցանել ցիս.
 « թէ ո՞րպէս իմանի տարբերութիւնք ն՛ց և
 « թիւնաւորութիւնք յերկարավէրք. ո՞րպէս
 « հնար է զբազմացն խայթոց՝ ի մարմին ժո-
 « ղովեալ՝ որոնել, ըստ մօտիցն առնել և զեւնս,
 « զի համբերել կարասցէ ցաւոցն »:

Գրուածքի վերջաւորութիւնն է. « Եւ որ
 « զջուրն ի գինի փոխեաց՝ զձեր տրտմութիւ-
 « նըդ յուրախութիւն փոխեսցէ, ի տէր խըն-
 « զալ ձեզ ի տարեկանն կենդանութեան տօ-

« նըս կատարել »: (Ձեռ. ԲեյՆ 407—416):

Գրուածքի լեզուից և մի քանի ուրիշ հան-
 զամանքներից ես արդէն ենթադրում էի, որ
 Արամը պէտք է գրած լինէր Թ-դ դարում
 երբ՝ բարեբաղդաբար՝ այդ մասին յաջողուեց
 ինձ գտնել և ժամանակակցի վկայութիւն:
 Անանիա Մոկացի կաթողիկոսը իւր վիճաբա-
 նական թղթերից մէկում (ընդդէմ Խոսրով
 Անձեացու, Նաբէկացո՝ Հօրը) ասում է. « Այս
 են հանդամանք Բ և Գ եպիսկոպոսաց՝ այլոցն
 համաձայնութեամբ և ընծայական թխտով
 մայրաքաղաքացոյն ձեռնադրել պատրիարդ, և
 ո՛չ լոկ եպիսկոպոս. ուսիր ոչ որպէս քեզ
 թուի Հայրապետն՝ վասն Աւան քաղաքին կամ
 արքայական դրան եպիսկոպոս գրով՝ այլ քա-
 նօք միայն առաւելուլ զահերիցութեամբ, ա-
 պա թէ ոչ՝ պարտ էր ի տեսլեանն սբ Լու-
 սաւորչին զմիապետութիւնն ի վր Աբիանոսի
 տեսանել, զի նա կարգեցաւ վերակացու ար-
 քայական դրան բանակին, որում և՛ ըստ
 քեզ՝ աւելորդ էր քան զԱբիանոս այլում կա-

բօտանալ եպիսկոպոսի, այսինքն Ռստադիսի կամ այլ ումեք: Իսկ ապա Երուսաղէմի և Աղեքսանդրի և Անտիոքայ եպիսկոպոսն յոյժ կըրտսերադո՞յնք են, վասն ոչ զոք ունել[ոյ] թագաւոր, ի ձեռն որոյ դահափառեալ բարձրանային քան զընկերսն: Ընդէր ոչ կամիս հաւանել օրինական ասացելոցն, որ ի միասնակա՜նութիւնն կրթել միշտ հանդիսանայր. Գ անգամ ի տարւոյն յանդիմա՜յ, լինել օրինադրէ բոլոր Խորայէլի ելանել ի տեղին, զոր ընտրեսցէ տօր, և զայն ոչ դատարկաձեռն: Այլ զիտեմ զի պարսաւի առ ի քէն «ոչ դատարկաձեռնդ» յիշատակել, որ ասես Ո՞վ կացոյց զիս կապալատէր կաթողիկոսի, և զայն ոչ ածես զմտաւ եթէ զբոլոր զձեռամբ անկեալքս քոյ ո՞վ կացոյց քեզ պարտապան, և անողորմապէս զանձել տոկոսս խուռն զօշաքաղութեամբ, ո՞վ զերազանցեալք քան զՊօղոս և ի յերրորդն ժամանեալ յերկինն և զեսն անձառականսն լուեալ, անվաւեր քեզ համարեալ Պօղոսի մեծաջանութիւնն, առ ի ժողովել

զպտուղն երբեմն ի կողմանս Ասորոց փութալով ինքն, և Բառնաբաս ելանել յԵրուսաղէմ առ ի պաշտել զսուրբսն, և երբեմն ի կողմանս Աքայեցւոց և Թեսաղոնիկեցւոց, բազում նախանձայորդոր հնարիւք վաղվադել ի պաշտօն սրբոցն որ յԵրուսաղէմ: Այլ դու Արամի աշակերտեալ, անցուցեր զնովաւ, զի նա թերեւս զպտուղ երախայրեացն միայն արգելուլ բաջադէր, այլ դու բնաւին զհայրապետականս բառնալ զաթոռն ձեռնարկեցեր, զի անհոգ [յ]ընծայաբերութենէ ըստասոյիս կեանս»: (Նորին Անանիայի Հայոց կաթողիկոսի. «Բայց արդ սակաւուք...»):

Անանիա Նարեկացու Բղնէր՝ զարգւում են ոչ միայն այս հայրապետի և Նարեկեան Դարձի ընդհանրապէս՝ և մասնաւորապէս Խոսրով Անձեացու՝ մինչև այժմս վիճելի, լաւ չհասկացուած և կամ զիտութեամբ քօղարկուած յարաբերութիւնները, այլ և Արամի ժամանակը և նշանակութիւնը: Խոսրով Անձեացին Արամի աշակերտ է կոչուում կամ՝ ու

որովհետեւ իսկապէս նրա աշակերտն էր և կամ՝
որովհետեւ հետեւող էր նրա վարդապետու-
թեան: Տեսանք որ Արամի մեր ձեռքն հա-
սած միակ թուղթն էլ ուղղուած է՝ Ան-
յեւոյ Ատոմ իշխանին: Խոսքով Անձեւացու
ժամանակակից և ազգական Անանիա Նարե-
կացու և Անանիա Մոկացու յարաբերութեանց
մասին մենք արդէն առիթ ենք ունեցել մեր
ենթադրութիւնները յայտնելու, որոնք այս
նոր փաստերով աւելի ևս հաւաստիանում են
(Տես մեր հր. «Գիր խոստովանութեան», յա-
ռաջաբան):

Խնդիրն աւելի ևս կպարզուի, երբ կհրա-
տարակենք Անանիա Մոկացու, արդէն տպագր-
ւութեան համար բոլորովին պատրաստ, թղթ-
թերթ, ծանօթութիւններով և բնագրի բաղ-
դատութեամբ: [Այս թղթերն են. Ա. «Տեա-
ռն Անանիայի Հայոց Կաթողիկոսի Յաղա-
գս ապստամբութեան տանն Աղուանից. որ
ընդ ժամանակս ժամանակս լեալ իցէ ձեռ-
նադրութիւնն արտաքոյ սուրբ Լուսաւորչի

Աթոռոյն» (չատ հետաքրքրական և լի պատ-
մական տեղեկութիւններով). Բ. «Տեառն Անա-
նիայի Հայոց Կաթողիկոսի. Պատճառ յաղա-
գըս զԽոսրով նշովերոյն զԱնձեւացուց եպիս-
կոպոսն». Ա. «Նորին Տեառն Անանիայի Հա-
յոց Կաթողիկոսի. Յաղագս որ ասեն թէ՝ մի
պատիւ հայրապետին և եպիսկոպոսին, և վա-
սըն մի լինելոյ կոչմանն». Դ. «Նորին Տեառն
Անանիայի Հայոց Կաթողիկոսի. «Բայց այդ սա-
կաւութեամբ...»: Անանիա Մոկացի կաթողիկոսը՝
թէ և նեղ վանական կրթութեամբ անձն, իւր
հակառակորդներից պակաս զիտութեամբ և
հետեակ զրիչ սակայն մեր կաթողիկոսների
շարքին մէջ նշանաւոր և առաջնակարգ տի-
պերից մէկն է. անխոնջ, որոշ գաղափարի ծա-
ռայող, նախանձաւոր Լուսաւորչի Աթոռի միա-
պետութեանը և իշխանութեան սահմաննե-
րին, կամքի տէր, անվեհեր, անձնազոհ, խիստ
բայց քաղաքագէտ և ամեն յարգանքի ու
լուրջ ուսումնասիրութեան արժանի մի անձ-
նաւորութիւն: Ինչ վերաբերում է Ա. և Ան-

Հասցեաց իշխանին, որի հրամանով Արամը գրեց իւր Թուղթը, կարծումեմ որ այս նոյն այն Ատոմն է, որ յիշուում է հետեւեալ յիշատակարանների մէջ. «Թարգմանեցաւ վկայաբանութիւն ծառայիս Աստուծոյ (Աբղիմեսի) յասորի գրոց ի հայ, հրամանաւ աստուածապահ տեառն Գուրգենայ Արծրունւոյ Անձեւացեաց տեառն, Յիֆ (873) Թուականութեանս Հայոց. յօգնականութիւն անձին իւրոյ և ամուսնոյ իւրոյ Հեղինէի աստուածասիրի, և որդւոց իւրոց Տաճատայ և Արամայ» (Զարբ. Հին Դպ. եր. 514):

— «ՆԼ Թուականին գրուած մատենի մը մէջ ալ կը յիշատակուի Ատոմ Անձեւացի աստուծոյ զօրութեամբ աստուծոյ մէջ ապրած, որուն հրամանաւր՝ Արտաւազդ Մաղազունեաց (Մաղազունեաց ?) տէրն «բացայայտեաց զսուրբ պատուիրանս» (Զարբ. Հին Դպ. եր. 550):

— Կայ Թուղթ մ'ալ յանուն Թովմայի(?) առ Ատոմ իշխան: (Զարբ. Հին Դպ. եր. 550):

Արդեօք այս Ատոմ իշխանը միւսնոյն անձն է Ատոմ Անձեւացեաց եպիսկոպոսի հետ: (Տես Զարբ.—550):

Արամը ծաղկեց ամենայն հաւանականութեամբ Թ-դի վերջերը և Թ-դ դարի սկզբին, Խոսրով Անձեւացուց առաջ: Վերջինիս մասին Անանիա Մոկացին ասում է. «Քանզի [ի] ՆԳ (954) Թուականիս և ի ԳԺան ամի մերոյ դիտաւորութեանս յարեաւ ոմն յեպիսկոպոսաց մերոց Խոսրով անուն, որում հաւատացեալ էր մեր նմա զվիճակն Անձեւացեացն. այր համեստ և զխնաւոր, և ալեօք ծերութեամբ զարդացեալ. յանկարծակի իբրեւ ի իւրական հոգւոյն շարժեալ, առանց իրիք հակառակութեան, սկսաւ նախ զբարբառն գելակի արձակել ըստ յունարէն լեզուոյն զկիրակէն կիւռիակէ կոչել և զՆրուսաղէմ՝ Նուսաղէմ և որ սոցին նման է՝ ի սոյն յառեալ բարբառ: Իսկ զինի այսորիկ ապա այլ յառաջեաց բաջաղմունս անհեղեղս. քանզի հրամայէր մինչև մօրուս եկեալ՝ զգլուխ խու-

զել մանկանց, թէ այսր աղագաւ կոչի կրտ-
րիձ. և զկնի մորուացն զհերսն ապա թողուլ,
երկայնիլ և մանիլ ցարունան, զի այսր աղա-
գաւ կոչին մանուկ: Եւ այս երկարեալ առ-
անգամ մի, ապա և յեկեղեցի եմոյժ զբա-
ջաղմանն իւրոյ զգայուն, քանզի յաղագս
քրիստոսեան խաչին այսպէս ասէր, թէ Այն
խաչն որ քահանայքն աւրհնեն և այլ զոր ոչ
աւրհնեն, միապատիւ է և աւելորդ զաւրհնելն
վարկանիմ: Եւ յայտոսիկ ներեալ մեր նմա,
ապա սկսաւ այլ իմն նոր հերձուած աւանդել,
մոլծանել յեկեղեցի աստուծոյ, քանզի ա-
սէր. Մի պատիւ և մի փառք հրեշտակաց և
հրեշտակապետաց, ըստ նմին՝ մի փառք և մի
պատիւ հայրապետին և եպիսկոպոսին... և
զբանդ «կոչումն» լուծումն ասէր և ոչ կրկին
պատիւ հայրապետութեանն: Եւ առաւել քան
զսոյն ինոյն միտ յաւել, զոր աղաչեալ մեր
բազում անգամ՝ դառնալ նմա [յ]այնմ անու-
ղայ և մտախաբ խորհրդոց, զոր թէ և արտա-
սուօք իսկ խնդրեցաք, սակայն ոչ կամեցաւ

ուղղել, զոր հարկեալ ի հրամանէ այ կարել
հրեղէն սրով և զբաժինն ընդ կեղծաւորսն
դներ, որ և զնոյն թօշակ տարաւ առ հան-
դերձեալսն պաշար կորստեան, զի ոչ զղջա-
ցաւ մինչև ի վերջին շունչն, վասնորոյ հար-
կեցաք զրել զայս մնացական կտակ առ յապա
եկեղեցն, զի զգուշացին յայնպիսի ընդվայրայ-
ած, ննութեանց և ուղղութեամբ նկատեսցեն
զաւելոտի առ հանդերձեալ կեանսն, զի շատ
է աւուրն չար իւր» (Անան. Մոկացի. Պատճառ
յաղագս զԽոսրով նղովեոյն. անտիպ: Տէս և
Կիրակոս պատմ. և Ուռպելեան):

Անանիա Մոկացու, Անանիա Նարեկացու և Արա-
մի անտիպ գրուածքները կհրատարակուին մի հա-
տորով կամ առանձին առանձին, ըստ յարմարու-
թեան, երբ այդ ինձ հնարաւոր կը լինի: Տես և իմ
հր. «Գիր Խոստով»:

Նախընթաց յօդուածներէցս մէկում (§ 8)
արդէն զէպք ունեցայ Խորենացու ինձ ի մօտոյ
յայտնի ձեռագրերի դասաւորութեան մի թե-

Թե փորձ անելու: Այնտեղում արդէն նկատեցի, որ Ա դասը երեք որոշ ստորաբաժանում ունի, մինչդեռ Բ դասը—և ոչ մի: Երկար և մանրազնին դիտողութիւնները ինձ համոզեցին, որ Ա դասի ստորաբաժանումները՝ խառն ի խուռն, անկանոն և անկերպարան շեղումներ չեն, այլ առանձին առանձին խմբեր են, միմեանցից շատ անջատ՝ և որոշ կերպով սահմանաւորուած: Այս իսկ հիման վրայ այդ ստորաբաժանումները՝ աւելի պարզութեան համար՝ այսուհետեւ անուանելու եմ Ա, Բ, Գ խումբ, իսկ Բ դասը—Դ խումբ:

Այսպիսով իմ ձեռքում եղած 17 ձեռագրերը + Սանահնի օրինակը (ձեռքի տակ ունիմ Մառի հրատ. բաղդատութիւնը և ոչ թէ բուն ձեռագիրը) + Կարենեանցի 2 օրինակների բաղդատութիւնը = ընդ ամենը 20 օրինակ՝ կազմում են իմ դասաւորութեան, այն է՝ Ա, Բ, Գ, Դ չորս խմբերի հիմունքը: Խորենացու՝ Թէև յաճախ ընդհատուող, բայց երկարատեւ՝ ուսումնասիրութիւնից ձեռք բե-

րած հետեւանքներիցս ամենագլխաւորն և ամենակարեւորը համարում եմ ձեռագրերի այս դասաւորութիւնը: Մինչև այժմ իմ և ուրիշների արած մասնական փորձերը վերականգնելու համար Խոր. բնագրի այս կամ այն հատուածը կամ բառը նմանում են մութ սենեակում խարխաբելուն, որովհետև չունէինք կշիռ, զնահատութեան մի որ և է հաստատուն չափ, այս կամ այն ընթերցուածի արժանաւորութիւնը կշռելու, այս կամ այն վարիանսը ընտրելու կամ խոտելու համար: Այժմ ինդիրը բոլորովին փոխուած է: Այն կէտերը, որոնք այս կամ այն պատճառով զրաւել էին ուշադրութիւնս և ուսումնասիրութեան նիւթ դարձել՝ այժմ նորից աչքից անցնելով այս չորս խմբերի տուած ընթերցուածների բաղդատութեամբ համոզուում եմ որ իսկապէս մթնում էինք խարխաբել, թէև դիտողութիւններիցս շատերը արդարանում են:

Առաջիկայ տարին—1895-ին—լրանում է Խոր. Պատմութեան առաջին հրատարակու-

Թեան 200-ամեակը: Այս երկու դարի ընթացքում բնագիրը անընդհատ ուսումնասիրութեանց նիւթ է եղել, մի բան որին չէ արժանացել և ոչ մի հայ գրուածք, ոչ նոյն իսկ Ս. Գրքի Թարգմանութիւնը: Սակայն շատ և շատ հեռու ենք քիչ թէ շատ ճշտուած քննադատական բնագիր ունենալուց: Եւ այդ լոկ այն պատճառով, որ չենք ունեցել հաստատուն հիմք, որի վրայ շինուած լինէին մեր ուսումնասիրութիւնները: Այդ հաստատուն և անհրաժեշտ հիմքը զտուած բնագիր ստանալու՝ բազմաթիւ ձեռագրերի դասաւորութիւնն է և խմբերի ճիշտ որոշումը, եթէ միայն այս ինձ յաջողուել է:

Պէտք է ցաւելով նկատել որ մեր հին մատենագրութեան և ոչ մի արդիւնքը մինչև օրս չունի այդպիսի քննադատական բնագիր, յայտնի ձեռագրերի դասաւորութեան վրայ հիմնուած, ուստի և չունինք և ոչ մի երես հին մատենագրութիւնից, որի ճշտութեանը կարելի լինէր երաշխաւորել: Այս իսկ պատ-

ճառով և ամեն մի տեսակ հետազօտութիւն, թէ պատմական և թէ գիտութեան այլ ճիւղերի վերաբերեալ, հիմնուած մեր «Եփեսոսի Կոնստանտինոպոլսի վրայ շատ խախտու է և պիտի կորցնէ շատ անգամ իւր հիմքը: Իսկ թէ ի՞նչ պատճառով մինչև օրս լուրջ կերպով չէ ձեռնարկուել քննադատական բնագրերի պատշապտութեանը՝ այդ ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է: Մեր բանասէրներից և ուսուցիչներից ամենամեծ մասը դեռ մինչև օրս էլ լաւ չեն ըմբռնել այդ բանի անհրաժեշտութիւնը և առաջնակարգ կարեւորութիւնը և իրենց հետազօտութիւններն ու ուսումնասիրութիւնները հիմնում են այս կամ այն անխնամ հրատարակութեան վրայ, առանց նեղութիւն քաշելու երկար բարակ ձեռագրերի մէջ թարթափելու: Միւս կողմից՝ ձեռագրերը կամ ցրուած են եղել (և են), և կամ այնպիսի կեղծոյններում են գտնուում, որոնք դիւրամատչելի չեն գիտնական բանասէրներին:

Այժմ մեր այս դասաւորութեան խմբերի

Հիմք են կազմել ինչպէս ասացինք, 20 ձեռագիր, որոնցից երկուսը ինձ ծանօթ են այն չափով, ինչ չափով որ նրանց ընթերցուածները հրատարակուած են Կարենեանցի բազմաթիւութեան մէջ: Բացի այս 20-ից աչքի առած եմ ունեցել Վենետիկի 1843—65-ի հրատարակութեան 6 ձեռագրերի ընթերցուածները՝ հրատարակուածի չափով, ուստի և առանց գիտնալու թէ ի՞նչ ընթերցուած՝ ի՞նչ ձեռագրից է: Սրանց վրայ պէտք է աւելացնել Վանանդեցու հրատարակութիւնը, և չորսը զի զրադարանի 1696-ին գրուած օրինակը, որ Բառմադարաների ասելով Վանանդեցու օրինակի տեսակիցն է. և վերջապէս պ. Մառի նկարագրած մի ուրիշ ձեռագիր, որ յար և նման է Սանահնի օրինակին (Հայկակ. Ձեռագ. ձեմ. Արեւել. լեզ. Պրբ, № 1, տէս Հանդէս Ամսօր. 1892, եր. 45): Ընդ ամենը ուրեմն 29 ձեռագիր, որոնց ընթերցուածները մասամբ ծանօթ են հրատարակութեամբ, և աւելի մեծ մասամբ ծանօթ են միայն

ինձ՝ համախմբած ձեռագրերիցս: Եւ, ահա՛ զրանց վրայ եմ հիմնել իմ խմբերի դասաւորութիւնը:

Կան էլի տասից աւելի ձեռագիր, որոնց մասին հեռուից միայն լսել եմ կամ զանազան հրատարակութեանց մէջ հանդիպել նրանց յիշատակութեանը: Այդ ձեռագրերի ինչ խմբի սրտականելը որոշել ինձ՝ այժմեան հանգամանքներում՝ անհնար է: Կարելի լինի թերեւս ենթադրութիւններ անել, հիմնուելով միմիայն քիչ կազմութեան վրայ: Այսպէս, օրինակ, յայտնի է պ. Եղեանցի մօտ գտնուած Խորենացու ասիի կազմութիւնը (տէս Յառաջ. Ասողիկի, հրատ. պ. Մալխասեանցի):

Վերջապէս չմոռանաք յիշել և այն, որ ինձնից առաջ Խորենացու ձեռագրերի և մասնաւորապէս զանազան հրատարակութեանց զործով զբաղուող միակ հեղինակն է Ադոլֆ Բառմադարաներ, (Ueber Das Buch „Die Chrie“, Leipzig, 1886, եր. 482—

489, *արտատպ.* Zeitschrift der Deutschen Morgen. Gesel. Bd. XL.) որը ի մի ամփոփելով խորենացու Պատմ. քննադատական բնագրի պատրաստութեան համար եղած բոլոր աշխատանքները (մինչև 1886 թիւը), թէ Վենետիկում և թէ ուրիշ տեղեր կատարուած (—անհրաժեշտ տեղեկութիւններ քննադատ. բնագրի պատմութեան համար), գալիս է այն հետեանքին, որ հակադրում է Վենետիկի լաւագոյն (1843) և Ամստերդամի նախընծայ հրատարակութիւնը: Այս վերջինին դասակից է դնում Վարենեանցի Բ օրինակը և լէյպցիգիներ: Այս ձեռագրերի խումբը անուանում է Բաումգարտների «ընդամիջարկեալ դաս», մինչդեռ Վենետիկեան ձեռագրերը՝ «ոչ—ընդամիջարկեալ», և բոլոր առաւելութիւնները տալիս է անկարծիք «ոչ—ընդամիջարկեալ» խումբին: Թէ Թովմաս Վանանդեցու օրինակը ունի ընդամիջարկութիւններ՝ հաւանականաբար նոյն իսկ հրատարակչի գրչից, այդ անկասկած է (օրին. Մարաց Թադաւորների ցանկը, և ըն.

տես Բաում. եր. 483), բայց թէ այդ կարգի ձեռագրերը (ըստ իմ տրոհման Դ խումբ) ընդհանրապէս «ընդամիջարկեալ» են և բոլորովին խոտելի, այդ մի հարց է, որին իմ հետազոտութիւնները բացասական պատասխան են տալիս (տես նաև «Քննասէր» Բ. Նորայրի): Թէ և՛ թիւրիմացութեան տեղիք չը տալու համար՝ պէտք է ասել, որ Վանանդեցու նախընծան (Editio princ.) ոչ մի դէպքում չէ կարող մի անստգիւտ ներկայացուցիչ համարուել մի որևէ խմբի: Այդ հրատարակութիւնը (ուրեմն և նրա ձեռագիրը) պատկանում է մեր Դ խմբին և կրելով հանդերձ հրատարակչի գրչից մտցրած ուղղորդական և այլ մանր ու խոշոր փոխոխութիւններ, ունի նաև ակներև հետքեր «չէլ խմբի ձեռագրից սրբադրուած լինելուն: Այսպիսի «բացարձակ» դէպքերը հազուադիւրէն չեն, երբ մի խմբի պատկանող ձեռագիր սրբադրուած է մի ուրիշ խմբի ձեռագրով: Այսպիսի պատահարի դեղեցիկ օրինակ կարող է համարուիլ մեր

ձեռագրերից թ. 611-ը՝ որի սրբագրութիւնները՝ նոյն իսկ իւր բուն գրչի ձեռքով՝ գրուած են լուսանցքներում և տողամէջերում: Ընդհանրապէս՝ այն բոլոր դէպքերում՝ երբ փոքր ի շատ է տատամսութեան տեղիք է երևացել, լաւ եմ համարել հիմնուել զլիսաւորապէս «Խիջապէս» իմ ձեռքումս եղած ձեռագրերի վրայ, իբրեւ աւելի հաստատուն և վերաստուգութեան ընդունակ նիւթի վրայ:

Ձեռագրերի այս 4 խմբից իւրաքանչիւրը՝ զանազան չափերով, ունին իրենց վատ և լաւ կողմերը, իրենց ուղիղ և աղճատ ընթերցումաճները: Շատ անգամ Ա. Բ. Գ. խմբերը միանում են ընդդէմ Դ-ի բայց շատ անգամ էլ Դ-ան միանում է Գ-իմի հետ, ընդդէմ Ա. Բ-ի կամ Ա. Գ. Դ. ընդդէմ Բ-ի Բ. Գ. ընդդէմ Ա. Դ-ի և չն. և չն.:

Խմբերի արժանաւորութիւնների և թերութիւններն այլ և իրար հետ ունեցած աւելի նուրբ յարաբերութեանց մանրամասնութիւնները կորոշուին Խորեն. բնագրի նոր հը-

րատարակութեան մէջ, եթէ այդ կատարելու հնարաւորութիւն տրուի ինձ: Այդ հրատարակութեան մէջ ի նկատի կառնուին և մեր բազմաթիւ պատմական—կրօնական գրուածքների (տպեալ և անտիպ) մէջ պահուած Խորենացուց կարճ և երկար անթիւ փոխառութիւնները, հարկաւ այն չափով, որ չափով որ այդ անհրաժեշտ է մի քննադատական ըստ կարելոյն ճիշտ բնագիր ձեռք բերելու համար:

Առ այժմն բաւականանալք տալով մեր հետազոտութիւնների վրայ հիմնուած խմբերի տրոհման ցուցակը, որպէս զի եթէ չյաջողուի մեզ այսչափ զբաղեցնող գործը բոլորովին գրելու բերել կամ՝ զոնէ շարունակել՝ ուրիշները դիւրաւ յիշեն ունենան մեր արածից օգտուելու և եղածը կատարելադրածելու:

Ահա մեր խմբերի ցանկը:

Արաբական թուերը մեր մատենադարանի «Խիջապէս» թուահամարներն են ցոյց տալիս: Ձեռագրերի մանրամասն նկարագրութիւնը, տը-

փերի կազմութիւնը, դրութեան թուականները (տես § 8), զրիչները, տեղը, եւնո-րոնը ունին իրենց երկրորդական նշանակու-թիւնը խմբերի դասաւորութեան դործում, թողնում եւ՝ ամբողջ բնագրի հրատարակու-թեանը կցելու համար, եթէ այդ երբեք իցէ գլուխ դայ: Փակագծուած թուերը սպաղրեալ ցուցակի համարներն են:

ա 249

Ա խումբ. բ 1661 [1619]
դ կարինեանցի ա օրինակը (է).

ա 248

բ 1663 [1621]

Բ. խումբ. գ 1668 [1626]

դ Սանահնի օրինակը (=Նեւ-սէս զրիչ).

ե № 1 Հայկ. Չեռ. ձեռ. Ար.
Էդ. Պրգ.

ա 611

բ 615

գ 1662 [1620]

Դ. խումբ. գ 1664 [1622]

ե 1666 [1624]

զ 1667 [1625]

ա 616

բ 1665 [1623]

գ 1669 [1627]

դ 1671 [1629]

Դ. խումբ. ե 1672 [1630]

զ 1686 [1644]

է Անանգեցու հրատարակ.

ը կարինեանցի բ օրինակը
(=«Լամբրոնացու»)

թ Լէյպցիգի օրինակը (ըստ Բա-
ումգարաների):

Այսուհետեւ մեր հետազոտութեանց մէջ
Ա Բ Գ Դ գլխատառերը ցոյց կտան խմբերը,
իսկ փոքր տառերը խմբի այս կամ այն ձե-

ռազիրը (օրինակ՝ Ա՝ = Թ. 249, Բ՝ = Թ. 1668
 և ընդ)։ Ինչպէս արդէն նկատեցինք մի քանի
 անգամ՝ վենետիկի ձեռագրերի ընթերցուած-
 ները որոշ չեն թէ որքան ինչ ձեռագրից է,
 այսչափը միայն կարելի է ասել, որ նրանք
 պատկանում են Ա Բ Գ խմբերին։ Յայտնի դէպ-
 քերում մենք կորուչինք թէ ինչ ընթերցուած
 (վենետիկեան) ինչ խմբի ձեռագրից միայն կա-
 րող է լինել։ Պ. Եղեանցի և Արդնիի Թ. 211
 (§ 8) ձեռագրերը տփի նման կազմութիւն ու-
 նին (Խորենացի, Ասողիկ, Լաստիվերացի, Եւ-
 սեբի Եկեղ. Պատմ. և ընդ)։ Տփի կազմութեամբ
 նման է սրանց և Բ՝ (= Սանահնի) օրինակը.
 (Խորենացի, Ասողիկ, Լաստիվերաց. և Աշխ.
 Խորեն.)։ Թէև ոչ առաջինների չափ ստուար:
 Նոյն կազմութիւնն ունի և Ա՝ ձեռագրի տու-
 փը, որից կարելի է եզրակացնել, որ պ. Եղեան-
 ցի և Արդնիի ձեռագրերը կարող են պատկա-
 նել Ա Բ խմբերին, բայց ոչ Գ Դ-ին։ Աւելի
 ճշտելու համար պէտք է գտնէ Բ բնորոշ ըն-
 թերցուած ունենալ, և այն ժամանակ՝ նոյն

խակ տուանց ձեռագիրը տեսած լինելու՝ կա-
 րելի է որոշել նրա խումբը։ Այդպիսի բնորոշ
 ընթերցուածների նմուշներ կանք հետզհե-
 տէ մեր դիտողութեանց մէջ, որով Խորենա-
 ցու ձեռագիր ունեցողները կարող են որոշել
 իրենց ձեռագրի ինչ խմբի պատկանելը և
 միւս կողմից պրանով մի նոր փորձական վե-
 րաստուգութեան կենթարկուի իմ առաջարկած
 դասակարգումը։

Յ Է

«Խոր. Պատմ. Ուսումնասիրութիւն» վերնա-
 գիրը կրող յօդուածներին շարքում (Ե) ա-
 ռիթ եւ ունեցել առաջարկել մի սրբագրու-
 թիւն հետեւեալ հաստուածում. նախ խժա-
 կան ժառանգեցին յորջորջումն, Բիւրատ և
 Սմբատ (Բ. կգ)։ Սմբատի փոխանակ առա-
 ջարկում էի կարգաւ Տրդատ, հիմնուելով այն
 ժամանակ ինձ յայտնի միակ մի ձեռագրի ըն-
 թերցուածի վրայ (Սանահնի Մերսէս գրչի օ-
 րինակ)։ Պատճառաբանութիւնս աւելորդ է

կրկնեւր: Սանահնի օրինակը մեր դասաւորութեան Բ¹ է: Հետաքրքրական է իմանալ թէ որչափ է արդարանում այս կէտում առաջարկած դասաւորութիւնս: Չեռքումն եղած բոլոր ձեռագրերի այս կէտը քննելով՝ գտնում ենք. ամբողջ Բենն ունի ուղիղ ընթերցումը — Տրգատ, նոյն ուղիղ ընթերցումն ունի և ամբողջ Այբը: Ուրեմն երկու խմբի բոլոր ձեռագրերը ունին Տրգատ, իսկ միւս երկու խումբը՝ սխալ ընթերցում, այսպէս.

Ա. Բ. «Տրգատ»

Դ. «Սմբատ»

Գ. «Սմգատ»

(Մանր կամ երկրորդական ընթերցումներ. Գ¹ և Գ² ունին «Սպատ», սակայն Գ³ յետոյ աւելացնում է բառի զլխին պակասող «մենը». Գ⁴ ունի նման Դ-ին «Սմբատ»): Վ. Լ. (= Վ. Ենետ. 1843-ի հրատ.) չէ նշանակում որևէ տարբերութիւն այս կէտում, բայց անկարելի է որ այդ հրատարակութեան 6 ձեռագրերի մէջ չլինի Բ¹ խմբից որևէ ձեռու-

գիր. սակայն նկատեցինք որ Վ. Լ. չէ տալիս Բ² ընթերցումները, այլ միայն «կարևոր համարումները»:

Ուղիղ ընթերցումը պէտք է լինի (= Տրգատ) նաև պ. Եղեանցի ձեռագրում, եթէ միայն ուղիղ է միմիայն տփի կազմութեան վրայ հիմնած մեր ենթադրութիւնը: Ուղիղ ընթերցումը պիտի լինի նաև Բ⁵ օրինակում (այն է՝ Մատի նկարագրած Ս. Պետրբուրգի ձեռագրում և Ա¹ ձեռագրում, այսինքն է՝ Կարինեանցի Բաղդատութեան «Են» օրինակում: Սակայն այս ձեռագրի ընթերցումները այնչափ սակաւաթիւ են «Բաղդատութեան» մէջ, որ դժուար է մի դրական բան ասել, ուստի և ցանկում դրել ենք հարցական նշան: Շատ ցանկալի էր, որ ձեռնհաս անձինք ստուգէին այդ երեք ձեռագրերի այս բնորոշ ընթերցումը և բարեհաճէին հաղորդել ինձ կամ հրատարակել:

սուհեակ և ի չորրորդ գլուխն և ասացուք,
թէ ո՞րք ամանք են զտողք այսոցիկ տեսակաց:
Եւ պարտ է գիտել, եթէ զՌոմանն Փրնկէցի
գտին, որպէս վաճառականք գորով և թուա-
կանութեան պէտս ունելով առ ի համարել-
իսկ ղերթշապիւնն լըսկալի, վասն զի անտի
էր Որփեւս, զորմէ ասեն նախ զտանել զերա-
ժըշտականն. իսկ ղաստիպաշխանն Գաղղեա-
ցի, վասն զի անամպ և հանապազ ջինջ զո-
րով օգոցն՝ ղիւրաւ կարացին ըմբռնել զշարժ-
մունս աստեղաց. իսկ ղելիշապիւնն Լիզիպ-
ոսցի, գտին ի հարկէ, քանզի Նեղոս Լէն.
(Մատենադր. Դաւթի, Վենետ. 1833, եր.
196, 199): Նման հատուած կայ և Գիւտ
կաթողիկոսի թղթում (կաղանկատուացի) և
Անանիա Մոկացու թղթում (§ Թ) Լէն. Լէն.:

Ասածներիցս երեւում է, որ մեր նախնիք-
ներին շատ լաւ ծանօթ էր Խորենացու այս
հատուածի միոքը և ասացուածի գործա-
ծութիւնը հասարակաց էր: Միջնադարեան
Եւրոպայում գտնում ենք նոյնը. «Les scolas-

tique du moyen âge n'avaient donc pas si grand
tort de faire entrer la musique dans le
quadrivium, qui comprenait avec elle l'a-
rithmétique, la géométrie—et l'astro-
nomie. (մտայել եմ նշանակել յուշտակա-
րու մս թէ ճրտեղից եմ տուել):

Այսպիսով ուրիմն Հ. Ալիշանի բացատրու-
թիւնը կատարելագիւտ արդարանում է: Միակ
գծուարութիւնն է մնում այն, որ այս բա-
ցատրութիւնը չէ մեկնում հատուածի բոլոր
տառերը: Դրնեք տպագրի բնագիրը. «Որպէս
զայր առ քէ» և ղէ, և ղթոյ առ փիւր, և
զիկնն առ եչ, և զշայ առ «է»: Կենն ընդու-
նելով Երկրաշարժութեան նշանագիրը, և շան
Երաժշտութեանը, անբացատրելի են մնում
Ջոն և Սէն: Սինչեւ այս կէտին հասցրել էի
ուսումնասիրութիւնս, առաջ քան «Ամսօրիայ
Հանդիսին» գրելս (տես «Հանդէս Ամսօր» 1892,
գեկա. եր. 370—72): Այժմ մեր գտաւորած
խմբերը գծուարութեան այս վերջին հանդոյ-
ցին էլ լուծում են: Այնտա տպագրի սովորական

մանր կէտերումն իսկ հաւատարիմ մնալով
Պի խմբին, հէնց ձիշտ այս կէտում ունի ԱԲԳ
խմբերի ծանօթ ընթերցուածք, որ անշուշտ
մի «ԲԵՆԵՐ-ԵՆԵՆ» է՝ իրեն ոչ խմբակից ձեռա-
գրի վրայից կատարուած, այլ և փակագծի
մէջ ունի՝ երևի հրատարակի՝ բացատրութիւ-
նը այսպէս. «Այսինքն, ԱԲԵՆ՝ Քաղաքացւոյ ա-
յլ՝ Գնաց: ԶԵ՝ և ԹԵ՝ Քաղաքացւոյ ա- փ-
Գնաց: Այսինքն Քաղաքացւոյ ա- փ- Ե-
նաց: ԵՆԵՆ՝ Քաղաքացւոյ ա- ԱԲԵՆ՝ Գնաց:»

Այս բացատրութեան իմաստը ես չեմ ըմ-
բռնում: Եթէ սակայն կայ որ և է իմաստ:

Մտում է միայն նկատել որ Պի խմբի ուղիղ
ընթերցուածն է լինելու («գ. շ. առ թ») և
«Լամբրոնացու» օրինակում (=ՊԵ), թէև
այդ մասին ոչինչ չկայ նշանակուած կարի-
նեանցի Բաղդատութեան մէջ: «Լամբրոնացու»
օրինակը գտնւում է Արժ. Տէր Գիւտ քահա-
նայի ձեռքում, ուրեմն և Տէր Հօրն է մնում
ստուգել այս ենթադրութիւնս: Նոյն ուղիղ
ընթերցուածն է լինելու և ԼԵՅԱՅԻԳԻ ձեռա-

դրում (ՊԵ), եթէ միայն սրբագրութեան չէ
ենթարկուած վանանդեցու նման: Այդ օրի-
նակն եղել է Բաղդատների ձեռքում, բայց
յարգելի գիտնականը երևի չէ նկատել:

Անցեալ տարի Խորենացու այս մի քանի կէտերը
ձեռագրերում խուզարկելիս՝ ինձ օգնեց սիրայո-
ժար գործակցութամբ դպ. Բագրատ Վարդապար-
եանցը, Մայր Աթոռիս միաբաններից:

1894, յունիս.

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0345700

